

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการพัฒนาความเข้มแข็งของวิสาหกิจชุมชนกลุ่มผลิตน้ำส้มกลั่นควนไม้สมุนไพรรบ้านสิงห์ใต้ หมู่ที่ 12 ตำบลโพสังโฆ อำเภอบางระจัน จังหวัดสิงห์บุรี ผู้วิจัยได้ทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง โดยการศึกษาแนวคิด ทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังต่อไปนี้

1. บริบทชุมชนบ้านสิงห์ใต้หมู่ที่ 12 ตำบลโพสังโฆ อำเภอบางระจัน จังหวัดสิงห์บุรี
2. ความรู้เรื่องวิสาหกิจชุมชน
3. แนวคิดเกี่ยวกับกลุ่ม
4. ความรู้เรื่องน้ำส้มกลั่นควนไม้
5. กระบวนการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม
6. การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

บริบทชุมชนบ้านสิงห์ใต้ หมู่ที่ 12 ตำบลโพสังโฆ อำเภอบางระจัน จังหวัดสิงห์บุรี

1. สภาพทั่วไปของตำบลโพสังโฆ อำเภอบางระจัน จังหวัดสิงห์บุรี

1.1 ประวัติความเป็นมา ตำบลโพสังโฆ แต่ก่อนเคยเป็นที่ตั้งเมืองสิงห์ยุคเก่า มีหลักฐานเป็นเจดีย์เก่าอยู่ที่หน้าวัดสิงห์ และรูปปั้นสิงห์ดินเผา 1 คู่ อยู่ที่วัดสิงห์สุทธาวาส 1 ตัว และหน้าที่ว่าการอำเภอบางระจัน 1 ตัว ภายหลังมีการย้ายเมืองสิงห์ไปอยู่ที่บางต้นโพธิ์ให้ชื่อตามชื่อของขุนโพธิ์สังโฆความเป็นตำบลโพสังโฆจนกระทั่งปัจจุบัน

1.2 ขนาดที่ตั้ง ตำบลโพสังโฆ ตั้งอยู่ในอำเภอบางระจัน จังหวัดสิงห์บุรี สถานที่ตั้งอยู่ห่างจากที่ว่าการอำเภอบางระจัน เป็นระยะทาง 7 กิโลเมตร ห่างจากศาลากลางจังหวัดสิงห์บุรี เป็นระยะทาง 11 กิโลเมตร มีอาณาเขตติดต่อกับตำบล อำเภอต่างๆ ในจังหวัดสิงห์บุรี และจังหวัดใกล้เคียง ดังนี้

	ทิศเหนือ	ติดกับ ตำบลไม้ดัด อำเภอบางระจัน จังหวัดสิงห์บุรี
	ทิศใต้	ติดกับ ตำบลโพประจักษ์ อำเภอบางระจัน จังหวัดสิงห์บุรี
สิงห์บุรี	ทิศตะวันออก	ติดกับ ตำบลท่าข้าม อำเภอบางระจัน จังหวัดสิงห์บุรี
สิงห์บุรี	ทิศตะวันตก	ติดกับ ตำบลบางระจัน อำเภอบางระจัน จังหวัดสิงห์บุรี

1.3 สภาพภูมิประเทศ ลักษณะภูมิประเทศของตำบลโพสังโฆ มีสภาพพื้นที่เป็นที่ราบลุ่มเหมาะแก่การทำนา และการเพาะปลูก

1.4 ลักษณะภูมิอากาศ สภาพอากาศของตำบลโพสังโหม มี 3 ฤดู ได้แก่ ฤดูร้อน ฤดูฝน และฤดูหนาว ฤดูร้อนอากาศแห้งและร้อนจัด

1.5 ลักษณะทางเศรษฐกิจ ราษฎรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพการเกษตร ทำนา ปลูกอ้อย เป็นหลัก โดยมีอาชีพเสริมคือ รับจ้าง

1.6 การแบ่งเขตการปกครอง จากข้อมูลองค์การบริหารส่วนตำบลโพสังโหม ปี 2548 ตำบลโพสังโหมแบ่งเขตการปกครองเป็น 11 หมู่บ้าน ดังนี้

หมู่ที่ 1 บ้านท้องคั่งเหนือ

หมู่ที่ 4 บ้านท่าข้ามเหนือ

หมู่ที่ 5 บ้านท่าข้ามกลาง

หมู่ที่ 7 บ้านวัดพริก

หมู่ที่ 8 บ้านวัดฟูกเหนือ

หมู่ที่ 9 บ้านวัดฟูกเหนือ

หมู่ที่ 10 บ้านม่วงเหนือ

หมู่ที่ 11 บ้านม่วงใต้

หมู่ที่ 12 บ้านสิงห์ใต้

หมู่ที่ 13 บ้านสิงห์กลาง

หมู่ที่ 14 บ้านสิงห์เหนือ

1.7 ประชากร ประชากรตำบลโพสังโหม ข้อมูลปี 2546 โดยแยกตามเพศ มี ประชากรชาย 2,265 คน ประชากรหญิง 2,443 คน รวม 4,709 คน

1.8 ระบบการจัดการทุนของชุมชน ในชุมชนตำบลโพสังโหม มีการรวมกลุ่มทั้ง ทางด้านสังคม และเศรษฐกิจ ในการรวมกลุ่มทางเศรษฐกิจเพื่อการรวมทุน ของชุมชน เพื่อนำไปเป็นทุนให้คนในชุมชนใช้ประกอบอาชีพ การบริหารจัดการทุนของชุมชนจะดำเนินงานในรูปของคณะกรรมการของแต่ละกองทุน รวมทั้งมีการส่งเสริมการออมของคนในชุมชน ดำเนินการและบริหารจัดการโดยคณะกรรมการชุมชน ตำบลโพสังโหมมีการรวมกลุ่มของชุมชน ได้แก่ กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มสตรีแม่บ้าน กลุ่มเกษตรกร เป็นต้น

2. สภาพทั่วไปของหมู่ที่ 12 ตำบลโพสังโหม อำเภอค่ายบางระจัน จังหวัดสิงห์บุรี

2.1 สภาพทั่วไปของตำบล บ้านสิงห์ใต้ หมู่ที่ 12 ตำบลโพสังโหม อำเภอค่ายบางระจัน จังหวัดสิงห์บุรี ตั้งอยู่ริมแม่น้ำน้อยทางทิศตะวันออก มีลักษณะเป็นที่ราบลุ่ม มีพื้นที่ทั้งหมด จำนวน 1,508 ไร่ เป็นพื้นที่สำหรับทำเกษตรกรรม จำนวน 1,201 ไร่ อยู่ในเขตจัดรูปที่ดิน เหมาะสมกับการประกอบอาชีพทำนา อยู่ห่างจากที่ว่าการอำเภอบางระจันเป็นระยะทาง 7 กิโลเมตร ห่างจากศาลากลางจังหวัดสิงห์บุรี เป็นระยะทาง 11 กิโลเมตร

2.2 ประชากร มีครัวเรือนทั้งหมด 164 ครัวเรือน มีประชากรทั้งหมด 739 คน แยกเป็นชาย 403 คน หญิง 336 คน มีเด็กและเยาวชนมากกว่าผู้สูงอายุ

2.3 การประกอบอาชีพ ส่วนมากประกอบอาชีพเกษตรกรรม เช่น ทำนา การปลูกอ้อย และรับจ้าง นอกจากนี้ยังมีการทำงานในโรงงานน้ำตาล

2.4 อาณาเขตบ้านสิงห์ไค้หมู่ 12 ตำบลโพสังโฆ อำเภอค่ายบางระจัน มีดังนี้

สิงห์บุรี	ทิศเหนือ	ติดกับ หมู่ 13 ตำบลไม้ดัด อำเภอบางระจัน จังหวัดสิงห์บุรี
สิงห์บุรี	ทิศใต้	ติดกับ ตำบลโพประจักษ์ อำเภอท่าช้าง จังหวัดสิงห์บุรี
สิงห์บุรี	ทิศตะวันออก	ติดกับ ตำบลท่าข้าม อำเภอค่ายบางระจัน จังหวัดสิงห์บุรี
สิงห์บุรี	ทิศตะวันตก	ติดกับ ตำบลบางระจัน อำเภอค่ายบางระจัน จังหวัดสิงห์บุรี

2.5 วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมและประเพณี ชาวบ้านในตำบลโพสังโฆส่วนมากนับถือศาสนาพุทธ มีการจัดงานประเพณีทำบุญต่างๆ เช่น วันสงกรานต์ วันสำคัญทางพุทธศาสนา หรืองานที่เกี่ยวกับครอบครัวและชุมชน ได้แก่ ทำบุญขึ้นบ้านใหม่ งานทอดกฐินงานทอดผ้าป่า บรรดาลูกหลานที่ได้แยกครอบครัวออกไป ก็จะกลับมาพบปะกันพร้อมหน้าพร้อมตา และนำสิ่งของเงินทองมาช่วยทำบุญ จึงเห็นได้ว่าแม้ลูกหลานจะแยกครอบครัวออกไป แต่ความผูกพันสายใยของครอบครัวและชุมชนก็ยังอยู่ นอกจากนี้ผู้อาวุโสเป็นผู้มีบทบาทอย่างมากในครอบครัวและชุมชนเพราะ ผู้อาวุโสจะเป็นผู้นำทางความคิด ปัญญา ประเพณี พิธีกรรมทางศาสนาแก่ครอบครัวและชุมชน ซึ่งคนในชุมชนได้เล็งเห็นคุณค่าของผู้อาวุโสว่าเป็นผู้สั่งสมภูมิปัญญาพื้นบ้านไว้มาก วัฒนธรรมที่ปฏิบัติสืบต่อกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษ เช่น การทำบุญตักบาตรทุกเช้า ทำบุญฟังเทศน์ทุกวันพระ ทำบุญในวันสงกรานต์ ทำบุญในวันขึ้นปีใหม่ เป็นต้น และในระหว่างเทศกาลเข้าพรรษาจะมีผู้สูงอายุทั้งหญิงและชายนุ่งขาวห่มขาวไปนอนค้างที่วัดเพื่อปฏิบัติธรรมโดยการฟังเทศน์และนั่งสมาธิ

ความรู้เกี่ยวกับวิสาหกิจชุมชน

1. แนวคิดวิสาหกิจชุมชน

เสรี พงศ์พิศ, วิจิต นันทสุวรรณ, และจำนงค์ แรกพิณีจ (2544, หน้า 33-38) ได้ให้แนวคิดของวิสาหกิจชุมชน ว่า “วิสาหกิจ” แปลมาจากภาษาอังกฤษว่า “enterprise” ปกติมักจะแปลว่า “การประกอบการ” และคนทั่วไปคุ้นกับคำว่าวิสาหกิจเมื่อเป็น “รัฐวิสาหกิจ” เท่านั้น วันนี้สถานการณ์กำลังเปลี่ยนไป คำว่า “วิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม” และ

“วิสาหกิจชุมชน” เกิดขึ้นและกำลังแพร่หลาย แต่เดิมมักใช้คำว่า อุตสาหกรรมชุมชน และ ธุรกิจชุมชน คำแรกเน้นกระบวนการผลิต คำที่สองเน้นการบริหารจัดการ เป็นปรากฏการณ์ ไม่ใช่เฉพาะในประเทศไทยแต่ทั่วโลกซึ่งเริ่มให้ความสำคัญกับคำว่า “วิสาหกิจ” (enterprise) กันอย่างจริงจังเพียงเมื่อสักยี่สิบปีมานี้เอง มีการศึกษาวิจัยและทำงานเป็นวิชาการ พร้อมกับคำอธิบายสิ่งที่กำลังเกิดขึ้นในโลกปัจจุบัน พร้อมกับยอมรับกันว่า ที่ผ่านมามากฝ่ายได้ “ละเลย ความสำคัญของวิสาหกิจ”

2. ความหมายของวิสาหกิจชุมชน

เสรี พงศ์พิศ, วิชิต นันทสุวรรณ, และจำนงค์ แรกพิณีจ (2544, หน้า 20-22) ได้ให้รูปแบบและความหมายของวิสาหกิจชุมชนคือ เป็นแนวคิดที่มุ่งแปรรูปผลผลิตตามธรรมชาติ หรือสร้างผลิตภัณฑ์โดยครอบครัวในชุมชน โดยองค์กรชุมชนและเครือข่ายองค์กรชุมชนเพื่อการบริโภคและสร้างรายได้ให้แก่ชุมชน มีหลักคิดสำคัญคือ สร้างความหลากหลายของผลผลิตและผลิตภัณฑ์ในชุมชน เพื่อการบริโภคแบบพึ่งพาตนเอง ลดรายจ่ายให้ครอบครัว สร้างเสริมสุขภาพอนามัยที่ดีให้ตนเอง และมีคุณธรรม มีความรับผิดชอบต่อสมาชิกคนอื่น ๆ ที่อยู่ร่วมกันในชุมชน ไม่เห็นแก่ประโยชน์ด้านกำไรสูงสุด และเอาเปรียบผู้บริโภค

กรมการพัฒนาชุมชน (2546, หน้า 1) ได้ให้ความหมายวิสาหกิจชุมชนว่า หมายถึง การประกอบกิจการด้วยหลักสามัคคีธรรมโดยชุมชน ในการผลิตสินค้า การให้บริการชุมชน เพื่อการเรียนรู้และพึ่งตนเองของครอบครัว ชุมชนและระหว่างชุมชน ด้วยการนำทุนของชุมชนมาดำเนินการโดยแปรรูปแบบการจัดการที่เหมาะสม ก่อให้เกิดการพัฒนาเศรษฐกิจสังคม บนพื้นฐานเศรษฐกิจพอเพียง

โดยสรุปความหมายของวิสาหกิจชุมชนคือ การประกอบการซึ่งรวมถึงกระบวนการคิด การจัดการผลผลิตและทรัพยากรทุกขั้นตอน โดยภูมิปัญญาของชุมชน องค์กรชุมชนหรือเครือข่ายองค์กรชุมชน เพื่อพัฒนาเศรษฐกิจสังคมและการเรียนรู้ของชุมชน และวิสาหกิจชุมชนมิได้มีเป้าหมายอยู่ที่การสร้างกำไรทางการเงินเพียงอย่างเดียว แต่รวมถึงกำไรทางสังคม ซึ่งได้แก่ ความเข้มแข็งของชุมชนและความสงบสุขของสังคม

3. องค์ประกอบของวิสาหกิจชุมชน

เสรี พงศ์พิศ, วิชิต นันทสุวรรณ, และจำนงค์ แรกพิณีจ (2544, หน้า 23) ระบบวิสาหกิจชุมชน คือการเชื่อมโยงกลุ่มกิจกรรมเข้าด้วยกันอย่างเป็นระบบ 4 กลุ่ม ดังนี้

1. การแปรรูปหรือการพัฒนาผลิตภัณฑ์ จากผลผลิตของชุมชนเป็นกิจกรรมที่ต่อเนื่องจากการผลิตทางการเกษตรเพื่อการพึ่งตนเองและเพิ่มมูลค่าของผลผลิตทางการเกษตรขององค์กรชุมชนหรือเครือข่ายองค์กรชุมชน

2. การพัฒนาผลิตภัณฑ์จากทรัพยากรและภูมิปัญญาชุมชน เช่น ผลิตภัณฑ์เครื่องดื่มเพื่อสุขภาพ ไวน์ผลไม้พื้นบ้าน การแปรรูปพืชผักผลไม้พื้นบ้านรูปแบบต่างๆ ผลิตภัณฑ์ยาสมุนไพร แหล่งท่องเที่ยว ผลิตภัณฑ์หัตถกรรมพื้นบ้าน ผลิตภัณฑ์ชุมชน เป็นต้น

3. การพัฒนาผลิตภัณฑ์เพื่อตอบสนองการพึ่งตนเองขององค์กรชุมชน และเครือข่ายองค์กรชุมชน เช่น น้ำปลา ปู๋ย เครื่องมือ เครื่องใช้ อาหารและยาสมุนไพร เป็นต้น

4. การพัฒนาระบบการตลาด การบริการและสวัสดิการชุมชน เช่น ร้านค้าชุมชน ลานค้า (ตลาด) ชุมชน ศูนย์สุขภาพพื้นบ้าน เป็นต้น

กรมการพัฒนาชุมชน (2546, หน้า 4) วิเคราะห์องค์ประกอบของวิสาหกิจชุมชนจากความหมายของวิสาหกิจชุมชน ไว้ดังนี้

1. เป็นกิจการของชุมชน หมายถึง เป็นการประกอบกิจการทั้งด้านการผลิตและบริการ ที่กลุ่มคนในชุมชนเป็นเจ้าของ

2. ดำเนินการโดยใช้ทุนของชุมชน และมีการบริหารจัดการที่เหมาะสม หมายถึง กิจการที่ดำเนินการโดยใช้ทุนของชุมชนเป็นหลัก (สินทรัพย์ เงิน แรงงาน ทรัพยากร ภูมิปัญญา) โดยมีการบริหารจัดการ รวมทั้งการใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสมในการผลิต หรือกิจการบริการนั้นๆ ด้วยความคิดสร้างสรรค์ คิดค้นเองโดยใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นฐาน

3. ดำเนินการด้วยหลักสามัคคีธรรม หมายถึง กิจการดำเนินการด้วยการมีส่วนร่วมของหมู่คณะในชุมชนอย่างเป็นเอกภาพ ก่อให้เกิดผลประโยชน์ส่วนรวมแก่สมาชิกและชุมชน โดยไม่ส่งผลกระทบต่อสาธารณะ อันหมายความว่ารวมถึงสภาพแวดล้อมของชุมชนด้วย

4. เป็นกระบวนการเรียนรู้ในการดำเนินการ หมายถึง ในการดำเนินการของชุมชนก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ เชื่อมมั่นในศักยภาพของตนเองและชุมชน เรียนรู้การบริหารจัดการทุนชุมชนด้วยการริเริ่มสร้างสรรค์ให้เกิดนวัตกรรม เรียนรู้วิถีคิดใหม่ คิดให้รอบด้าน คิดให้วิถึคุณ คิดแบบบูรณาการ คิดให้บรรลุได้ว่าจะพึ่งตนเองได้อย่างไร จะค้นหาทุนที่แท้จริงอย่างไร

5. มีเป้าหมายเพื่อการพึ่งพาตนเองของชุมชน หมายถึง การดำเนินการโดยเป้าหมายเพื่อการพึ่งตนเองเป็นฐานราก ทำให้พอกิน พอใช้ในครัวเรือน ชุมชน

เสรี พงษ์พิศ (2548, หน้า 40) ได้อธิบาย ลักษณะสำคัญของวิสาหกิจชุมชน ว่ามีลักษณะสำคัญ 7 ประการ ได้แก่

1. ชุมชนเป็นเจ้าของและผู้ดำเนินการ
2. ผลผลิตมาจากกระบวนการในชุมชน
3. ริเริ่มสร้างสรรค์เป็นนวัตกรรมของชุมชน
4. มีฐานภูมิปัญญาท้องถิ่น ผสมผสานภูมิปัญญาสากล
5. ดำเนินการแบบบูรณาการ เชื่อมโยงกิจกรรมต่าง ๆ อย่างเป็นระบบ

6. มีกระบวนการเรียนรู้เป็นหัวใจ
 7. มีการพึ่งพาตนเองของครอบครัวและชุมชนเป็นเป้าหมาย
4. รูปแบบการดำเนินงานวิสาหกิจชุมชน
- กรมการพัฒนาชุมชน (2546, หน้า 3) ได้กำหนดรูปแบบการดำเนินงานวิสาหกิจชุมชน ดังนี้
1. วิสาหกิจที่ประกอบกิจการเดียว คือ วิสาหกิจที่ประกอบการเพียงหนึ่งเดียว โดยคณะผู้บริหารในชุมชนชุดเดียว และไม่สร้างเครือข่ายวิสาหกิจชุมชนอื่น ๆ โดยจะมีผลผลิตมากกว่าหนึ่งผลิตภัณฑ์ได้
 2. วิสาหกิจที่ประกอบกิจการในรูปแบบเครือข่าย คือ วิสาหกิจที่มีความสัมพันธ์กับกิจการอื่น โดยแต่ละวิสาหกิจต่างมีการประกอบการตามเป้าหมาย วัตถุประสงค์ของกิจการ หากแต่มีความสัมพันธ์แบบพึ่งพาเกื้อกูล เชื่อมโยงกันในรูปแบบต่าง ๆ คือ
 - 2.1 เครือข่ายกิจกรรม ได้แก่วิสาหกิจที่มีต่อกิจกรรมเกื้อกูลกันมาเป็นเครือข่ายกันทั้งที่เป็นกิจกรรมประเภทเดียวกันหรือหลายประเภท
 - 2.2 เครือข่ายพื้นที่ ได้แก่วิสาหกิจที่ดำเนินการอยู่ในระดับพื้นที่เดียวหรือต่างระดับพื้นที่กัน เช่น วิสาหกิจระดับหมู่บ้านกับระดับตำบล มาเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายกัน
5. แนวทางการดำเนินงานวิสาหกิจชุมชน
- เสรี พงศ์พิศ, วิชิต นันทสุวรรณ, และจำนงค์ แรกพินิจ (2544, หน้า 24) ได้กล่าวถึงแนวทางการพัฒนาการดำเนินงานวิสาหกิจชุมชน มีแนวทางการดำเนินงาน ดังนี้
1. วิสาหกิจชุมชน มีฐานการเริ่มต้นและการดำเนินงานอยู่ที่ชุมชน เพราะครอบครัวและชุมชนเป็นหน่วยผลิตที่สร้างผลผลิตจริงของระบบเศรษฐกิจ
 2. วิสาหกิจชุมชน ต้องการการบริหารจัดการที่มีอิสระ และสอดคล้องกับศักยภาพในการบริหารจัดการขององค์กรชุมชน จึงต้องมีรูปแบบนิติบุคคลเฉพาะไว้รองรับการพัฒนาวิสาหกิจชุมชน การบริหารจัดการที่มีอิสระเป็นหลักประกันที่สำคัญที่สุดของการสร้างระบบเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองที่เป็นจริง
 3. วิสาหกิจชุมชนมีเจ้าของปัจจัยการผลิต และภูมิปัญญาเป็นเจ้าของวิสาหกิจชุมชน เพราะครอบครัวและชุมชนเป็นผู้สร้างผลผลิตและสืบทอดภูมิปัญญา จึงควรได้รับผลตอบแทนที่เหมาะสม และเป็นการคืนสิทธิในการจัดการผลผลิตและการพัฒนาผลิตภัณฑ์ให้กับชุมชน เพื่อให้ชุมชนพัฒนาระบบการพึ่งตนเองที่เป็นจริงขึ้น
 4. วิสาหกิจชุมชนมีวัตถุประสงค์เพื่อพัฒนาการเรียนรู้ของชุมชน วิสาหกิจชุมชนที่แท้จริง ให้ความสำคัญกับการเรียนรู้เพื่อพัฒนาระบบการพึ่งตนเอง การพัฒนาวิสาหกิจชุมชน คือ การเปิดโอกาสให้ชุมชนได้เรียนรู้จากการจัดการทรัพยากรและผลผลิต แสวงหาและพัฒนาความรู้บนฐานความรู้ ภูมิปัญญาที่มีอยู่ในชุมชน

5. วิสาหกิจชุมชนมีเป้าหมายเพื่อพัฒนาระบบเศรษฐกิจของชุมชน พัฒนาระบบทุนและระบบสวัสดิการของชุมชน เป็นการสร้างผลผลิตและผลิตภัณฑ์ที่มีคุณภาพ มีคุณธรรมกำกับความสัมพันธ์กับทุกฝ่าย ไม่ใช่การฉวยโอกาส การผลิตในปริมาณมาก และการแสวงหากำไรสูงสุด

6. การพัฒนาวิสาหกิจของชุมชน สามารถดำเนินการในรูปแบบการสร้างความร่วมมือกับองค์กรภายนอก เพราะองค์กรชุมชนหรือเครือข่ายองค์กรชุมชนซึ่งเป็นเจ้าของวิสาหกิจชุมชนยังมีข้อจำกัดในความสามารถด้านบริหารจัดการ เป็นการสร้างความร่วมมือโดยองค์กรชุมชนหรือเครือข่าย องค์กรชุมชนเป็นผู้ตัดสินใจ และเป็นผู้เลือกองค์กรภายนอกเข้ามาในกระบวนการความร่วมมือที่เกิดขึ้น ไม่ใช่การตัดสินใจโดยหน่วยงานหรือองค์กรภายนอกที่ไม่ใช่องค์กรชุมชน

7. การพัฒนาวิสาหกิจของชุมชน สามารถดำเนินการในรูปแบบการร่วมทุนกับองค์กรภายนอก โดยมีทุนหลักในการดำเนินงานจากชุมชน ในกรณีที่องค์กรชุมชนหรือเครือข่ายองค์กรชุมชน ซึ่งเป็นเจ้าของวิสาหกิจชุมชนยังมีข้อจำกัดในด้านทุนเป็นการสร้างความร่วมมือโดยองค์กรชุมชนหรือเครือข่ายองค์กรชุมชนเป็นผู้ตัดสินใจ และเป็นการร่วมทุนระหว่างองค์กรชุมชนหรือเครือข่ายองค์กร ชุมชนกับองค์กรภายนอก โดยมีการกำหนดสัดส่วนที่เหมาะสม

บัณฑิตา ศรีชัยมูล (2547, หน้า 49) ได้วิเคราะห์องค์ประกอบของวิสาหกิจชุมชนเพื่อเป็นแนวทางในการดำเนินงานวิสาหกิจชุมชนไว้ ดังนี้

1. ชุมชนเป็นเจ้าของและดำเนินการ เป็นกิจการของชุมชน เป็นการประกอบกิจการทั้งด้านการผลิตและบริการที่กลุ่มคนในชุมชนเป็นเจ้าของ
2. ทุนดำเนินการเป็นของชุมชนเป็นหลักและมีการบริหารหรือการจัดการที่เหมาะสม ดำเนินกิจกรรมโดยใช้ทรัพยากรและภูมิปัญญาและทุนของชุมชนเป็นหลัก มีการบริหารจัดการที่เหมาะสมโดยชุมชน เป็นแนวทางการบริหารจัดการและใช้ทรัพยากรในชุมชนเพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่ส่วนรวม มีความประหยัด ใช้อย่างคุ้มค่า สร้างสรรค์ผลผลิตและบริการที่มีคุณภาพ
3. เป็นนวัตกรรมของชุมชนเป็นการประกอบกิจการที่เกิดจากความคิดสร้างสรรค์ หรือการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นฐานผสมผสานภูมิปัญญาสากล
4. การมีส่วนร่วม เป็นการดำเนินกิจกรรมด้วยการมีส่วนร่วมของหมู่คณะในชุมชนอย่างเป็นเอกภาพ ก่อให้เกิดประโยชน์ส่วนรวมแก่สมาชิกและชุมชน โดยไม่ส่งผลกระทบต่อชุมชน
5. กระบวนการเรียนรู้ในการดำเนินการ ชันดอน วิธีการปฏิบัติ การผลิต ก่อให้เกิดการเรียนรู้ ซึ่งจะทำให้เชื่อมั่นในศักยภาพของตนเองและชุมชนหรือกลุ่ม รวมทั้งการเรียนรู้การบริหารหรือการจัดการทุนของชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง

6. สารสำคัญของพระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน พ.ศ. 2548

กรมส่งเสริมการเกษตร, สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน (2549, หน้า 25-28) ได้อธิบายความถึงพระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน พ.ศ. 2548 ว่าเกิดจากการนำเสนอของตัวแทนเครือข่ายองค์กรชุมชนทั่วประเทศ ร่วมกับมูลนิธิหมู่บ้าน และกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ เมื่อต้นปี 2544 เพื่อรองรับกระแสการเคลื่อนตัวของกระบวนการคิดในการประกอบวิสาหกิจเพื่อการพึ่งตนเองของชุมชน พระราชบัญญัติฉบับนี้ได้ผ่านกระบวนการยกร่างโดยตัวแทนเครือข่ายองค์กรชุมชน ร่วมกับผู้แทนภาครัฐแล้วนำเสนอเพื่อขอความเห็นชอบจากสภาผู้แทนราษฎรวุฒิสภา โดยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงลงพระปรมาภิไธย ประกาศในราชกิจจานุเบกษามีผลบังคับใช้เป็นกฎหมายตั้งแต่วันที่ 19 มกราคม 2548 เป็นต้นมา ทั้งนี้ พระราชบัญญัติดังกล่าวได้กำหนดให้กรมส่งเสริมการเกษตรทำหน้าที่เป็นสำนักงานเลขานุการของคณะกรรมการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน โดยพระราชบัญญัติฉบับนี้แบ่งเป็น 4 หมวด ได้แก่

หมวดที่ 1 วิสาหกิจชุมชน

หมวดที่ 2 เครือข่ายวิสาหกิจชุมชน

หมวดที่ 3 คณะกรรมการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน

หมวดที่ 4 การส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน

พระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน พ.ศ. 2548 กำหนดให้มีการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน ดังนี้

1. ระดับปฐมภูมิ ส่งเสริมการจัดตั้ง การให้ความรู้ การศึกษาวิจัย ในการนำทุนชุมชนมาใช้เหมาะสม การร่วมมือกันในชุมชน เพื่อให้ชุมชนมีความเข้มแข็งและพึ่งตนเองได้
2. ระดับสูงขึ้น ส่งเสริมการพัฒนาผลิตภัณฑ์ การรักษาคุณภาพ การศึกษาวิจัย เทคโนโลยีและการตลาด การสร้างความเชื่อถือทางธุรกิจและความปลอดภัยแก่ผู้บริโภค การประสานงานแหล่งเงินทุน เพื่อให้สามารถเป็นผู้ประกอบการหรือพัฒนาไปสู่การประกอบธุรกิจขนาดย่อม และขนาดกลาง ต่อไป
3. การส่งเสริมเครือข่ายวิสาหกิจชุมชน รัฐจะให้การสนับสนุนการจัดตั้งการประกอบการ การตลาด ความสัมพันธ์และความร่วมมือกันระหว่างเครือข่าย หรือภาคธุรกิจหรืออุตสาหกรรมอื่น เพื่อขยายและสร้างความมั่นคงให้แก่กิจการวิสาหกิจชุมชน

ทั้งนี้การส่งเสริมวิสาหกิจชุมชนดังกล่าวมุ่งหวังให้เกิดประโยชน์ของวิสาหกิจชุมชนต่อเกษตรกร ได้แก่

1. การรวมตัวกันของเกษตรกรในการประกอบธุรกิจในระดับชุมชน มีความมั่นคง ได้รับการรับรองตามกฎหมาย

2. การส่งเสริมความรู้ ภูมิปัญญาท้องถิ่น การพัฒนาความสามารถในการจัดการ ตรงตามความต้องการที่แท้จริง
3. ระบบเศรษฐกิจชุมชนมีความเข้มแข็งพึ่งพาตนเองได้ มีความพร้อมที่จะพัฒนาสำหรับการแข่งขันทางการค้าในอนาคต

แนวคิดเกี่ยวกับกลุ่ม

1. ความหมายของกลุ่ม

กอบแก้ว จันทร์ดี (2539, หน้า 5) ได้ให้ความหมายของกลุ่มว่า หมายถึง บุคคลจำนวนหนึ่งซึ่งผูกพันร่วมกันในกระบวนการปฏิสัมพันธ์ (interaction) และมีการพบปะพูดคุยกันอย่างสม่ำเสมอ บุคคลที่เป็นสมาชิกกลุ่มแต่ละคนจะรู้และทราบถึงสถานการณ์ของตนที่สังกัดอยู่ในกลุ่มอย่างชัดเจน ซึ่งหมายถึงแต่ละบุคคลสามารถรับรู้ (perception) และตระหนักรู้ว่าตนเองเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มดังกล่าว

สัมพันธ์ เดชะอภิก (2540, หน้า 67-68) ได้ให้ความหมายของกลุ่มว่า เป็นการรวมตัวของชาวบ้านตั้งแต่ 2 คนขึ้นไปหรือต้องการมีความสัมพันธ์กัน โดยอาจจะภายในหมู่บ้านเดียวกัน หรือต่างหมู่บ้านก็ได้ ไม่จำกัดพื้นที่แต่มีวัตถุประสงค์ร่วมกัน มีผู้นำและกิจกรรมพัฒนา ร่วมกันในชุมชนทั้งทางเศรษฐกิจ การศึกษา สาธารณสุข สิ่งแวดล้อม

จากความหมายของกลุ่มตามที่ได้กล่าวมา พอสรุปความหมายได้ว่า กลุ่มหมายถึงการรวมตัวของบุคคลตั้งแต่ 2 คนขึ้นไปและมีความสัมพันธ์กันโดยมีกิจกรรมที่ทำร่วมกันเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้

2. แนวคิดในการจัดตั้งกลุ่ม

ประเวศ วะสี (2537, หน้า 17) ได้กล่าวไว้ว่า กลุ่มหรือองค์กรชุมชน (group or community organization) ถือเป็นกลไกที่สำคัญยิ่งในการพัฒนาชุมชนให้เกิดความยั่งยืน เพราะเป็นรูปแบบของการรวมตัวทางสังคมทำให้เกิดอำนาจทางสังคมที่จะถ่วงดุลกับอำนาจรัฐและอำนาจเงิน เป็นการรวมตัวกันของชาวบ้านตั้งแต่สองคนขึ้นไป ซึ่งมีชื่อเรียกกันได้หลายอย่าง เช่น กลุ่ม องค์กรชุมชน องค์กรประชาชน หรือกลุ่มสนใจ เป็นต้น

3. ความสำคัญในการรวมกลุ่ม

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2529, หน้า 86) ได้อธิบายความสำคัญของกระบวนการกลุ่มว่า การพัฒนาจะต้องเป็นแบบกลุ่ม (collective) ชาวบ้านจะต้องอยู่ร่วมกันเป็นชุมชนเป็นหมู่บ้าน ไม่ใช่ต่างคนต่างอยู่ และต้องการรวมตัวกันในรูปสหพันธ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เราก็ต้องมีการรวมตัวกันเป็นกลุ่มในหน่วยย่อย คือ ในหมู่บ้าน และหมู่บ้านเหล่านี้สามารถที่จะรวมกันเป็นสหพันธ์ กลุ่มคือต้องพัฒนาให้เป็นเขต ควรจะมียุ่งฉาง มีโรงสี โรงเรียน และศูนย์วัฒนธรรมสามารถต่อรองกับสถาบันภายนอก เช่น พ่อค้า และรัฐได้อย่างมีพลัง นอกจากนี้ยังได้มีผู้อธิบายเพิ่มเติมคือ บัณฑิต อ่อนดำ และวิริยะ น้อยวงศ์ (2533, หน้า 140) ได้อธิบายถึงการ

รวมกลุ่มว่า เป็นสิ่งจำเป็นในกระบวนการพัฒนาชนบทที่ประสบความสำเร็จ เนื่องจากถ้าหากไม่มีกลุ่มเกษตรกรแล้วอำนาจการต่อรองทางด้านการเมืองเศรษฐกิจและสังคมของเกษตรกรก็จะมีอำนาจการต่อรองในด้านต่างๆ จากคำอธิบายดังกล่าวเป็นเงื่อนไขสำคัญสำหรับการเปลี่ยนแปลงทางด้านโครงสร้าง “ การที่คนเราจะปลดปล่อยตนเองได้นั้นก็จากการรวมตัวกันเข้าเป็นกลุ่มธรรมชาติเท่านั้น ”

4. ประเภทของกลุ่ม

เกรียงกมล ชีระศักดิ์โสภณ (2550, หน้า 32) ได้อธิบายประเภทของกลุ่มตามลักษณะความสัมพันธ์ของสมาชิกโดยได้แบ่งเป็น 2 ประเภท คือ

1. กลุ่มปฐมภูมิ (primary group) เป็นกลุ่มขนาดเล็กที่สมาชิกมีความรู้จักคุ้นเคยกันเป็นอย่างดี มีความสนใจร่วมกัน รวมทั้งมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันอย่างแน่นแฟ้นทางด้านจิตใจโดยไม่มีผลประโยชน์อื่นใดเป็นเครื่องตอบแทน อย่างไรก็ตามความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกจะเป็นเรื่องซึ่งว่ากลุ่มจะเป็นกลุ่มปฐมภูมิหรือไม่ บางครั้งแม้ว่าจะเป็นกลุ่มขนาดเล็กก็จริง แต่สมาชิกไม่สนิทสนมกันมากนัก ก็จัดเป็นกลุ่มปฐมภูมิไม่ได้

2. กลุ่มทุติยภูมิ (secondary group) เป็นกลุ่มที่สมาชิกมีความสัมพันธ์กันน้อยแต่รวมกันอยู่ได้เนื่องจากมีผลประโยชน์เป็นเครื่องเหนี่ยวรั้ง การติดต่อสัมพันธ์กันมักจะเป็นทางการ เป็นไปตามระเบียบกฎเกณฑ์ จำนวนสมาชิกมีมากและมีสถานภาพแตกต่างกันไป เช่น กลุ่มร่วมอาชีพ สมาคม หรือสถาบันราชการต่างๆ

ในขณะที่ ปรียาพร วงศ์อนุตรโรจน์ (2528, หน้า 79-80) ได้มีความเห็นที่ค่อนข้างแตกต่างออกไป กล่าวคือได้แบ่งประเภทกลุ่มเป็น 2 ประเภท ได้แก่

1. กลุ่มรูปนัย (formal group) เป็นกลุ่มที่มีกฎเกณฑ์และแนวทางอย่างมีระเบียบและแบบแผน มีสมาชิกมาก เป็นลักษณะของสมาคม องค์การสโมสร มีความคุ้นเคยและการพูดจากันไม่ทั่วถึง และมีการดำเนินงานที่มีขั้นตอน มอบหมายหน้าที่ให้สมาชิก การเข้ากลุ่มจะมีหลักเกณฑ์ในการปฏิบัติ เช่น การวางวาระตามหัวข้อประชุม การสัมมนา

2. กลุ่มอรูปนัย (informal group) เป็นกลุ่มที่เป็นการจับกลุ่มแบบกันเองของสมาชิกเกิดขึ้นในลักษณะที่ไม่มีกฎเกณฑ์ตายตัว ไม่มีพิธีรีตอง เป็นความชอบพอกันและไม่มีรูปแบบของผู้นำ เช่น การพบปะสังสรรค์ระหว่างเพื่อนฝูง โดยจะเป็นไปตามสบายตามความสะดวกของสมาชิก

5. ลักษณะของกลุ่ม

สมนึก ปัญญาสิงห์ (2524, หน้า 31) ได้แบ่งลักษณะของการรวมกลุ่มออกเป็น 2 ประเภท คือ

1. กลุ่มที่สมาชิกรวมกลุ่มกันด้วยความเข้าใจและจิตสำนึกที่จะเสียสละร่วมกันเพื่อก่อให้เกิดกิจกรรมและผลประโยชน์ของกลุ่มเป็นอันดับแรก ส่วนผลประโยชน์ของสมาชิกจะเป็นผลพลอยได้ติดตามมาภายหลัง กลุ่มลักษณะเช่นนี้จะมีความมั่นคงและ

เจริญเติบโตดี ตัวอย่างเช่น กลุ่มออมทรัพย์เพื่อการผลิต ซึ่งมีกิจกรรมร่วมของสมาชิกกลุ่ม คือ ศูนย์สาธิตการตลาด ธนาคารข้าว และยุ้งฉาง เป็นต้น ความสำเร็จของกลุ่มนี้ได้ปรากฏให้เห็นอยู่ทั่วไป

2. เป็นกลุ่มที่สมาชิกรวมกลุ่มกันด้วยความมุ่งปรารถนาที่จะต้องการผลประโยชน์จากกลุ่มเป็นสำคัญ โดยมีได้คำนึงถึงว่าตนเองแต่ละครั้งจะทำอะไรหรือให้อะไรแก่กลุ่มเพื่อประโยชน์ของกลุ่มบ้าง ตัวอย่างของกลุ่มลักษณะนี้ เช่น กลุ่มอาชีพต่างๆ ที่ตั้งขึ้นโดยมีจุดมุ่งหมายสำคัญในการให้สมาชิกในกลุ่มกู้ยืมเงินกองทุนที่รัฐบาลให้การสนับสนุนมาใช้ในการประกอบอาชีพส่วนตัวของแต่ละคนอย่างอิสระ กลุ่มในลักษณะเช่นนี้มักจะมีปัญหาเสมอคือเป็นกลุ่มที่ไม่อาจเจริญเติบโตและคงอยู่ยั่งยืนได้เลย

อุทัย บุญประเสริฐ (2532, หน้า 19-20) ได้อธิบายถึงลักษณะของกลุ่มไว้ 7 ประการ คือ

1. มีคนมารวมกันอย่างน้อยสองคนขึ้นไป
2. มีการติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างสมาชิก
3. มีแรงจูงใจให้มารวมกัน และมีจุดมุ่งหมายเดียวกัน
4. มีแบบแผนให้สมาชิกกลุ่มปฏิบัติ
5. มีปทัสสถานของกลุ่มซึ่งกำหนดขึ้นเฉพาะ
6. สมาชิกมีความสัมพันธ์กันอย่างสม่ำเสมอ
7. มีกลุ่มย่อยภายในเชื่อมโยงกันในลักษณะของเครือข่าย

นอกจากที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น พนม ลีมาอารีย์ (2522, หน้า 110-120) ได้ให้อธิบายความถึงลักษณะของกลุ่มที่มีประสิทธิภาพต้องมีองค์ประกอบที่พิจารณา 7 ข้อ ดังนี้

1. ความยึดเหนี่ยวกันและผลผลิตของกลุ่ม (cohesiveness and productivity) หมายถึงความรู้สึกและลักษณะต่างๆ ที่ปรากฏในกลุ่ม ไม่ว่าจะเป็นความภูมิใจของสมาชิก การยอมรับปฏิบัติตามระเบียบข้อบังคับของกลุ่ม ความร่วมแรงร่วมใจกันฝ่าฟันอุปสรรค หรือลักษณะต่างๆที่ทำให้สมาชิกรู้สึกว่าเป็นการรวมกันเพื่อความอยู่รอดของกลุ่ม และผลงานที่กลุ่มได้รับจากการทำงานร่วมกันของสมาชิกภายในกลุ่มเป็นผลพลอยได้จากการที่กลุ่มยึดเหนี่ยวกัน

2. ขนาดของกลุ่ม (size) กลุ่มขนาดเล็กจะมีความยึดเหนี่ยวสูงกว่ากลุ่มขนาดใหญ่ และกลุ่มขนาดเล็กจะมีความสามัคคีในการทำกิจกรรมต่างๆ มากกว่ากลุ่มขนาดใหญ่ แต่กลุ่มขนาดใหญ่ก็มีผลคืออยู่บ้าง คือยิ่งกลุ่มมีจำนวนคนมาก ความคิดใหม่ๆ แฉกๆ ก็อาจมีได้มากยิ่งขึ้น

3. จุดมุ่งหมายของกลุ่ม (group goal) กลุ่มที่มีประสิทธิภาพ จุดมุ่งหมายของกลุ่มจะต้องไม่คลุมเครือ และเป็นที่เข้าใจกันในหมู่ของสมาชิก ตอบสนองความต้องการของสมาชิกได้และในขณะเดียวกันก็ต้องนำไปสู่จุดหมายที่ตั้งไว้เป็นผลสำเร็จ

4. ค่านิยมและปทัศสถาน (values and norms) กลุ่มที่มีประสิทธิภาพจะต้องมีค่านิยมบางอย่างที่คล้ายคลึงกัน และสมาชิกทุกคนของกลุ่มจะต้องยอมรับปทัศสถานของกลุ่มยึดถือเป็นระเบียบข้อบังคับปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัด

5. ลักษณะสมาชิก (membership) หมายถึงลักษณะบุคลิกภาพของสมาชิกที่มารวมกันในแต่ละกลุ่ม ซึ่งจะมีผลต่อแบบแผนทางพฤติกรรมของกลุ่ม เช่น ลักษณะนิสัยของสมาชิกภายในกลุ่มถ้ามีความก้าวหน้า มีความเชื่อมั่นในตนเองหรือเป็นแบบเผด็จการ ย่อมทำให้การยึดเหนี่ยวกันของกลุ่มและความเป็นกันเองภายในกลุ่มน้อยลง เป็นต้น

6. ผู้นำ (leader) ผู้นำจะมีส่วนรับผิดชอบเกี่ยวกับประสิทธิภาพของกลุ่มโดยตรง กลุ่มที่มีประสิทธิภาพย่อมจะมีผู้นำที่ดี ซึ่งจะต้องใช้อำนาจให้ถูกกาลเทศะ

7. การสื่อสารภายใน (communication) หมายถึงการที่สมาชิกภายในกลุ่มมีการติดต่อเจรจา สื่อข่าวสารซึ่งกันและกันอย่างสม่ำเสมอ

6. โครงสร้างของกลุ่ม

ศิริอร ชันชหัตต์ (2539, หน้า 44-46) ได้สรุปโครงสร้างของกลุ่มไว้ดังนี้

1. ภารกิจหน้าที่ กลุ่มทุกประเภทที่จัดตั้งขึ้นจะมีหน้าที่หรือวัตถุประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่งหรือหลายอย่าง ซึ่งโดยทั่วไปแล้วภารกิจหรือหน้าที่ของกลุ่มจะถูกกำหนดไว้อย่างถาวร

2. การแบ่งงานกันทำ หมายถึง การแบ่งออกเป็นชั้นๆ และมอบหมายให้แต่ละคนรับผิดชอบอย่างเป็นกิจจะลักษณะ และจัดให้มีการประสานงานกันอย่างมีระบบ

3. สายการบังคับบัญชา หมายถึง ความสัมพันธ์ตามลำดับชั้นแสดงให้เห็นทราบว่ามีอำนาจหน้าที่อย่างไร

4. ช่วงการบังคับบัญชา หมายถึง สิ่งที่แสดงให้เห็นว่าผู้บังคับบัญชาคคนหนึ่งมีขอบเขตแห่งอำนาจ หน้าที่ และความรับผิดชอบเพียงไร การจัดช่วงการควบคุมเป็นเทคนิคสำคัญในการจัดตั้งกลุ่ม

5. เอกภาพในการบังคับบัญชา หมายถึง อำนาจการควบคุมบังคับบัญชารวมอยู่ที่บุคคลใดบุคคลหนึ่งหรือคณะบุคคลหนึ่งอย่างชัดเจน เพื่อให้เกิดเอกภาพในการบริหารและป้องกันการก้าวก่ายหน้าที่

นอกจากนี้คณะกรรมการจัดทำระบบมาตรฐานงานพัฒนาผู้นำชุมชน กลุ่ม/องค์กรชุมชน เครือข่ายองค์กรชุมชนและชุมชน (2547, หน้า 1-16) ได้จัดทำมาตรฐานด้านโครงสร้างของกลุ่ม ซึ่งมีกำหนดประกอบด้วย 4 องค์ประกอบ คือ

1. คณะกรรมการ ลักษณะที่แสดงถึงความเข้มแข็งขององค์ประกอบเรื่องนี้ เช่น คณะกรรมการมาจากการเลือกตั้งโดยสมาชิก มีวาระการดำรงตำแหน่งที่ชัดเจน มีการแบ่งบทบาทหน้าที่ความรับผิดชอบชัดเจน สามารถทำงานได้ตามบทบาทหน้าที่ มีการประชุม

สม่ำเสมอและครบองค์ประชุมมีแผนปฏิบัติงานที่ชัดเจนและเป็นลายลักษณ์อักษร สมาชิกมีความพึงพอใจต่อการดำเนินงานของคณะกรรมการ ฯลฯ

2. ระเบียบข้อตกลง ลักษณะที่แสดงถึงความเข้มแข็งขององค์ประกอบเรื่องนี้ เช่น มีระเบียบข้อตกลงเป็นลายลักษณ์อักษร ระเบียบข้อตกลงผ่านความเห็นชอบของเวทีประชาคม สมาชิกมีการแก้ไขปรับปรุงระเบียบข้อตกลงให้เข้ากับสถานการณ์ปัจจุบัน สมาชิกมีความเข้าใจ/ความพึงพอใจและปฏิบัติตามระเบียบข้อตกลง ฯลฯ

3. สมาชิก ลักษณะที่แสดงถึงความเข้มแข็งขององค์ประกอบเรื่องนี้ เช่น สมาชิกกลุ่มมีจำนวนเพิ่มขึ้น มีความเข้าใจเป้าหมายและวัตถุประสงค์ของกลุ่มฯ ปฏิบัติตามระเบียบข้อตกลง มีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ ของกลุ่มฯ อย่างสม่ำเสมอและต่อเนื่อง ฯลฯ

4. สถานที่ทำงานกลุ่ม ลักษณะที่แสดงถึงความเข้มแข็ง เช่น มีสถานที่ที่เป็นศูนย์กลางการทำงานร่วมกัน สมาชิกมีส่วนร่วมในการปรับปรุงสภาพแวดล้อมของสถานที่ทำงานกลุ่มในสถานที่ทำงานกลุ่มมีการแสดงข้อมูลผลการดำเนินงานที่เป็นปัจจุบัน ฯลฯ

น้ำส้มกลั่นควันไม้

น้ำส้มกลั่นควันไม้ (wood vinegar) เป็นผลผลิตหนึ่งที่เกิดจากการเผาถ่านไม้จนเกิดควันในช่วงที่ไม้กำลังเปลี่ยนเป็นถ่านในเตาเผา (เรียกขั้นตอนนี้ว่า carbonization) ซึ่งอุณหภูมิในการเผาประมาณ 300 - 400 องศาเซลเซียส เมื่อทำให้เย็นลงด้วยการให้ควันผ่านความเย็นจนเกิดการควบแน่นแล้วกลั่นตัว เป็นหยดน้ำ เป็นของเหลวที่ได้เรียกว่า น้ำกลั่นควันไม้ (หรือเดิมเรียกว่าน้ำส้มกลั่นควันไม้) มีกลิ่นควันไฟ ส่วนประกอบส่วนใหญ่เป็นกรดอะซิติก มีความเป็นกรดต่ำ มีสีน้ำตาลแกมแดง ตอนที่เก็บใหม่ๆ แล้วนำน้ำกลั่นควันไม้ที่ได้ใส่ภาชนะพลาสติกทิ้งไว้ในที่ร่มนาน 3 เดือน หรือ 90 วัน ห้ามสัมผัสเพื่อให้น้ำกลั่นควันไม้ตกตะกอนและแยกตัวเป็น 3 ชั้น คือ น้ำมันเบา (ลอยอยู่ผิวหน้า) น้ำกลั่นควันไม้และน้ำมันทาร์ และนำมาแยกน้ำส้มกลั่นควันไม้มาใช้ประโยชน์ต่อไป

1. คุณสมบัติของน้ำส้มกลั่นควันไม้

น้ำส้มกลั่นควันไม้มีสารประกอบต่างๆ มากกว่า 200 ชนิด ซึ่งได้จากการสลายตัวของไม้ที่ได้รับความร้อนเกิดเป็นสารประกอบใหม่หลายชนิดที่สำคัญ ได้แก่ กรดอะซิติก (acetic acid), ฟอรัมาลดีไฮด์ (formaldehyde), เอทิล เอ็น วาเลอเรต (ethyl-n-valerate), เมทธานอล (methanol), น้ำมันทาร์ (tar) เป็นต้น

นอกจากนี้ น้ำส้มกลั่นควันไม้ยังนำไปใช้เป็นสารปรับปรุงดิน และสารเร่งการเจริญเติบโตของพืช (plant growth accelerating substances) สารป้องกันกำจัดศัตรูพืช และควบคุมโรคพืชสาเหตุจากไส้เดือนฝอย (nematode) เชื่อว่า นอกจากนี้ยังมีคุณสมบัติเป็นฮอร์โมนพืชอีกด้วย

สมาคมเทคโนโลยีที่เหมาะสม (2549, หน้า 5) ได้สรุปคุณสมบัติของน้ำส้มกลั่นควันไม้ไว้ว่า มีสถานะเป็นของเหลว สีน้ำตาลอ่อน หรือน้ำตาลปนแดง กลิ่นฉุนควันไฟ มีสภาพเป็นกรด ค่า pH ประมาณ 3 รสเปรี้ยวเล็กน้อย ค่าความตึงจำเพาะมากกว่า 1.005 นอกจากนี้ น้ำส้มกลั่นควันไม้ที่ได้จากไม้ต่างชนิดกันก็จะมีคุณสมบัติแตกต่างกันด้วย เช่น น้ำส้มกลั่นควันไม้ที่ได้จากไม้ยูคาลิปตัสจะมีความเป็นกรดต่ำและมีสีใส แต่มี เมททานอลสูงกว่าไม้กระถินยักษ์ หรือไม้สะเดา เป็นต้น

2. ส่วนประกอบของน้ำส้มกลั่นควันไม้

สมาคมเทคโนโลยีที่เหมาะสม (2549, หน้า 5) ได้รายงานว่าน้ำส้มกลั่นควันไม้มีสารประกอบต่างๆมากกว่า 200 ชนิด ซึ่งสารประกอบที่สำคัญ ได้แก่ น้ำ 85 เปอร์เซ็นต์ กรดอินทรีย์ประมาณ 3 เปอร์เซ็นต์ และสารอินทรีย์อื่นๆ อีกประมาณ 12 เปอร์เซ็นต์ ซึ่งสารประกอบต่างๆ มีรายละเอียด ดังนี้

1. กรดอะซิติก หรือกรดน้ำส้ม (acetic acid) เป็นตัวกัดกร่อนมีความเปรี้ยวและออกฤทธิ์ฆ่าเชื้อโรค
2. กรดฟอร์มิก หรือกรดมด (formic acid) เป็นตัวทำลาย (ช่วยในการปรับตัวของดินดีขึ้น)
3. เมททานอล (methanol) เร่งการงอกของเมล็ด ราก และฆ่าเชื้อ
4. ฟอร์มอลดีไฮด์ (formaldehyde) มีพิษสูงในการฆ่าเชื้อโรคและแมลง และเป็นตัวควบคุม ระวัง ยับยั้ง
5. อะซีโตน (acetone) สารละลายวัตถุ ใช้ทำยาล้างเล็บ และเป็นสารเสพติด
6. ฟีนอล (phenol) เป็นสารฆ่าแมลง ทำยาจำพวกแอสไพรีน นอกจากนี้ยังเป็นกลุ่มที่ควบคุมการเจริญเติบโตของพืช

3. ประเภทเตาเผาผลิตน้ำส้มกลั่นควันไม้

น้ำส้มกลั่นควันไม้เป็นผลผลิตหนึ่งที่ได้มาจากการผลิตถ่าน ซึ่งในการผลิตถ่านจะให้ผลผลิต 4 ชนิดคือ ถ่านไม้ ชี๊ถั่ว แก๊สจากการเผาถ่าน และน้ำส้มกลั่นควันไม้ ทั้งนี้ในการเผาถ่านจะใช้เตาเผาหลายชนิดตลอดจนกระบวนการและวิธีการดักเก็บน้ำส้มกลั่นควันไม้ที่แตกต่างกัน ในที่นี้พอสรุปได้ ดังนี้

3.1 เตาเผาอิฐเตอะ เป็นเตาเผาถ่านที่มีต้นแบบมาจากเมืองอิฐเตอะ ประเทศญี่ปุ่น โดยเตาเผาลักษณะนี้มีโครงสร้างถาวร รูปทรงไข่ หลังคาโค้ง สร้างจากดินเหนียวเผาซึ่งการก่อสร้างจะต้องมีแบบแปลนในการก่อสร้างเนื่องจากเตาเผาแบบนี้มีหลายขนาดจึงต้องมีการกำหนดขนาดตามความจุของเตาและต้องอาศัยผู้มีความรู้หรือเชี่ยวชาญในการก่อสร้างเพื่อให้ได้เตาที่มีคุณภาพที่ดี อีกทั้งการสร้างเตาแบบนี้มีค่าใช้จ่ายในการก่อสร้างสูงกว่าแบบอื่นๆ แต่ข้อดีของเตาเผาแบบนี้คือเรื่องการควบคุมอากาศและควบคุมขบวนการที่ทำให้ไม้กลายเป็นถ่านหรือที่เรียกว่าขบวนการคาร์บอนไนเซชัน (carbonization) ซึ่งทำให้ได้ถ่านที่มีคุณภาพสูง

3.2 เตาเผาถัง 200 ลิตร เตาเผาถ่าน 200 ลิตร เป็นเตาที่มีประสิทธิภาพสูง เตาประเภทนี้อาศัยความร้อนไล่ความชื้นในเนื้อไม้ที่มีอยู่ในเตา ทำให้ไม้กลายเป็นถ่าน หรือเรียกว่า กระบวนการคาร์บอนไนเซชัน (carbonization) นอกจากนี้โครงสร้างลักษณะปิดทำให้สามารถควบคุมอากาศได้ จึงไม่มีการลุกติดไฟของเนื้อไม้ ผลผลิตที่ได้จึงเป็นถ่านที่มีคุณภาพ ชี้น้ำน้อยและผลพลอยได้จากกระบวนการเผาถ่าน อีกอย่างหนึ่งคือ น้ำส้มควันไม้ที่สามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้

3.3 เตาดินเหนียวก่อ เป็นการดัดแปลงมาจากเตาอุโมงค์สมัยก่อนที่เขาทำกันอยู่แล้ว ขั้นตอนแรกทำการขุดหลุมขนาดกว้างประมาณ 1.5 - 2 เมตร ลึกประมาณ 50 ซม. แล้วทำการวางท่อปล่องควันออก เพื่อกลั่นเอาน้ำควันไม้ แล้วก็วางเรียงไม้ให้เป็นรูปทรงสูง แล้วคลุมด้วยกระสอบป่านแล้วผสมดินปั้นเตาขึ้นรูป ทำทั้งหมด 3 ชั้น ทั้งไว้ประมาณ 10-15 วัน เพื่อให้ดินแห้งแล้วจึงทำการเผาถ่าน โดยลักษณะและกระบวนการเผาคล้ายกับแบบที่กล่าวมาข้างต้น

พชร ชิตสิน (2549, หน้า 44-46) ได้อธิบายถึงกระบวนการผลิตถ่านไม้และวิธีการดักเก็บน้ำส้มกลั่นควันไม้ด้วยเตาเผาอิฐเตา ดังนี้

1. ขั้นตอนการไล่ความชื้นจากไม้พิน (dehydration) โดยใช้อุณหภูมิ 20 -270 องศาเซลเซียส ขั้นตอนนี้จำเป็นต้องใช้ความร้อนจากภายนอกเพื่อให้ไม้พินเกิดปฏิกิริยาดูดความร้อน (endothermic reaction) สะสมไว้ให้ได้มากพอที่จะเกิดปฏิกิริยาคายความร้อน (exothermic reaction) ในขั้นตอนต่อไป ทั้งนี้ในการไล่ความชื้นนี้สามารถทำได้ 2 วิธี คือ

1.1 การให้ความร้อนโดยตรง โดยการจุดไม้พินบางส่วนในเตาเพื่อที่จะทำให้บางส่วนของไม้ที่จะทำถ่านลุกไหม้และเกิดความร้อนพอที่จะไล่ความชื้นออกจากไม้ส่วนที่เหลือ ซึ่งวิธีนี้ประสิทธิภาพจะต่ำและหากควบคุมอากาศไม่ดีจะทำให้เกิดชี้น้ำมาก

1.2 การให้ความร้อนโดยอ้อม โดยการจุดเชื้อเพลิงหน้าเตาและนำเพียงลมร้อนเข้าไปไล่ความชื้นออกจากไม้พินในเตา

2. ขั้นตอนการเปลี่ยนจากไม้เป็นถ่าน (carbonization) ในระยะนี้ไม้พินจะลุกไหม้และสลายตัวโดยความร้อนที่สะสมอยู่ในตัวเองและจะมีควันสีขาวปนออกมาจากปล่อง ซึ่งชาวบ้านเรียกควันระยะนี้ว่า "ควันบ้ำ" และของเหลวที่กลั่นจากควันระยะนี้ยังไม่มีคุณสมบัติในการใช้งานได้ จะต้องมีการควบคุมอุณหภูมิให้คงที่เป็นเวลานาน ซึ่งการควบคุมสามารถทำได้โดยการควบคุมอากาศที่ช่องลมด้านหน้าเตาควบคู่กับการใช้เครื่องมือวัดอุณหภูมิ (thermometer) บริเวณกำแพงเตา ช่วงที่อุณหภูมิภายในเตาอยู่ในช่วง 300 - 400 องศาเซลเซียส ไม้จะสลายตัวกลายเป็นถ่านโดยสมบูรณ์ที่อุณหภูมิ 400 องศาเซลเซียส ขึ้นไป ซึ่งในช่วงนี้จะมีควันที่ออกมาและสามารถกลั่นเป็นของเหลวที่เรียกว่าน้ำส้มกลั่นควันไม้

3. ขั้นตอนการทำให้ถ่านบริสุทธิ์ (refinement) โดยทั่วไปกระบวนการเผาไม้เป็นถ่านจะยุติลงที่อุณหภูมิ 400 องศาเซลเซียส ก็สามารถนำผลผลิตมาใช้งานได้แล้ว แต่

เนื่องจากยังมีปริมาณคาร์บอนเสถียรต่ำและยังมีปริมาณน้ำมันดิน (tar) สูงมากหากนำไปใช้ประโยชน์จะได้ผ่านคุณภาพต่ำ จึงควรเพิ่มอุณหภูมิที่สูงขึ้นเพื่อสลายน้ำมันดินที่ยังคงเหลือในปริมาณที่สูงออกจากถ่าน

4. ขั้นตอนการทำให้เย็น (cooling) หลังจากปิดปล่องเตาทุกปล่องแล้วต้องปล่อยให้เตาเย็นจึงจะนำถ่านไม้ออกมาใช้งานได้ ก่อนเปิดเตาต้องให้อุณหภูมิในเตาต่ำกว่า 50 องศาเซลเซียส ดังนั้นควรเปิดเตาที่ปล่องควันก่อนเพื่อระบายความร้อนและแก๊สที่ยังคงค้างอยู่ในเตาออกให้หมดก่อน แล้วจึงเปิดด้านหน้าเตาและนำผลผลิตออกออกจากเตาเผา

4. วิธีการดักเก็บน้ำส้มกลั่นควันไม้

อานันท์ ดันโซ (2549, หน้า 172) ได้อธิบายถึงวิธีการดักเก็บน้ำส้มควันไม้อย่างง่ายไว้ดังนี้ เมื่อเริ่มทำการจุดไฟหน้าเตาถ่านไปแล้วประมาณ 2-3 ชั่วโมง คือ อุณหภูมิปากปล่องจะสูงประมาณ 80 - 85 องศาเซลเซียส และอุณหภูมิภายในเตาสูงประมาณ 300-400 องศาเซลเซียส โดยจะมีควันสีขาวพุ่งขึ้นมา และมีกลิ่นฉุนอย่างแรง ซึ่งในช่วงนี้ถือว่าเป็นช่วงที่เริ่มเก็บน้ำส้มควันไม้ได้ โดยการนำท่อไม้ไผ่หรือวัสดุที่ทนกรดไปวางเหนือปากปล่องเพื่อดักเก็บควัน นอกจากนี้การเก็บน้ำส้มควันไม้เมื่อเริ่มดับเก็บแล้วให้นับต่อไปอีกประมาณ 4 ชั่วโมง หรืออุณหภูมิปากปล่องจะสูงประมาณ 80-150 องศาเซลเซียส และอุณหภูมิในเตาสูงประมาณ 300-400 องศาเซลเซียส หรือควันที่ปากปล่องจะเริ่มเปลี่ยนเป็นสีน้ำเงินก็ให้หยุดเก็บน้ำส้มควันไม้ได้ (ถ้าอุณหภูมิปากปล่องสูงมากกว่า 150 องศาเซลเซียส ก็ไม่ควรเก็บน้ำส้มควันไม้ เพราะจะมีสารประกอบที่เป็นโทษต่อการนำไปใช้ซึ่งในช่วงนี้ควันจะเปลี่ยนจากสีน้ำเงินเป็นควันใส)

ทั้งนี้ระยะเวลาการดักเก็บน้ำส้มควันไม้ขึ้นอยู่กับสีของควัน สีของควันเปลี่ยนแปลงตามอุณหภูมิภายในเตาการดักเก็บควรเริ่มที่อุณหภูมิ 82 องศาเซลเซียส ขณะที่ควันมีสีเหลือง และหยุดเมื่ออุณหภูมิสูงประมาณ 150-180 องศาเซลเซียส หรือสังเกตได้จากเมื่อควันมีสีฟ้าม่วง

5. การทำให้น้ำส้มกลั่นควันไม้บริสุทธิ์

จิระพงษ์ คุณหาญจัน (2550, หน้า 65) ได้อธิบายว่า น้ำส้มควันไม้ที่ได้จากการควบแน่นจากกระบวนการผลิตถ่านยังไม่สามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้ทันที เนื่องจาก การเปลี่ยนถ่านไม้ได้เกิดขึ้นพร้อมกันทั้งเตาแต่เริ่มก่อนที่หน้าเตาด้านบนแล้วแผ่กระจายมายังหลังเตาด้านล่าง ดังนั้นควันที่ออกมาจากปล่องควันจึงเป็นควันอุณหภูมิต่ำและสูงและเมื่ออุณหภูมิประมาณ 300 องศาเซลเซียส ลิกนิน (lignin) ก็จะเริ่มสลายตัวทำให้มีน้ำมันดิน (tar) และสารระเหย (volatile) ปนออกมาด้วย ทั้งนี้ น้ำมันดินที่ละลายน้ำไม่ได้ (oil base) จะนำไปใช้ประโยชน์ในการเกษตรไม่ได้เพราะจะไปปิดปากของใบพืช และเกาะติดรากพืช ติดรากพืชทำให้พืชเติบโตช้าหรือตายได้

ดังนั้นการนำน้ำส้มกลั่นควันไม้ไปใช้ให้เกิดประโยชน์จะต้องผ่านขั้นตอนการทำให้บริสุทธิ์ก่อน ซึ่งมี 3 วิธี ดังนี้ (สมาคมเทคโนโลยีที่เหมาะสม, 2549 หน้า 10 -11)

1. การปล่อยให้ตกตะกอน โดยนำน้ำส้มควันไม้มาเก็บในถังทรงสูง มีความสูงมากกว่าความกว้างประมาณ 3 เท่าและทิ้งให้ตกตะกอนประมาณ 90 วัน น้ำส้มควันไม้ก็จะตกตะกอนแบ่งเป็น 3 ชั้น ชั้นบนสุดจะเป็นน้ำมันใส (light oil) ชั้นกลางเป็นของเหลวใสสีชาคือน้ำส้มควันไม้ และชั้นล่างสุดเป็นของเหลวชั้นสีดำคือน้ำมันดิน ทั้งนี้หากนำผงถ่านมาผสมประมาณ 5 เปอร์เซ็นต์โดยน้ำหนัก ผงถ่านก็จะดูดซับทั้งน้ำมันใสและน้ำมันดิบให้ตกตะกอนลงสู่ชั้นล่างสุดในเวลาเร็วขึ้นประมาณ 45 วันแต่ทั้งนี้อาจมีสารบางตัวที่เป็นประโยชน์หลุดออกไปบ้างและค่า pH หรือค่าความเป็นกรดเป็นด่างอาจเปลี่ยนไป

อนึ่งถึงเก็บควรมีวาล์ว 3 ระดับ คือ 1) ชั้นบนมีไว้สำหรับแยกน้ำมันใส 2) ชั้นกลางมีไว้สำหรับเก็บน้ำส้มควันไม้ และ 3) ก้นถังสำหรับถ่านน้ำมันดิน หากไม่มีถังเก็บแบบมีวาล์วและน้ำส้มควันไม้ที่เก็บได้แต่ละครั้งมีไม่มากนักให้ใช้วิธีเทเปลี่ยนถ่ายขวด (ขวดพลาสติก) เพื่อแยกเอาส่วนที่เป็นน้ำส้มควันไม้ไว้ใช้ประโยชน์ ซึ่งการเทเปลี่ยนถ่ายขวดจะทำให้เป็นช่วงๆ จนกว่าน้ำส้มควันไม้ที่ได้จะอยู่ในสภาพใส สีชา

ระหว่างการปล่อยให้ตกตะกอน สารประกอบในน้ำส้มควันไม้จะทำปฏิกิริยากับออกซิเจน และทำปฏิกิริยาซึ่งกันและกันเปลี่ยนเป็นสารใหม่มีโมเลกุลยาวขึ้น (polimerization) เช่น พอร์มาดีไฮด์ทำปฏิกิริยากับฟีนอลเปลี่ยนเป็นน้ำมันดินแล้วตกตะกอนหรือจับตัวติดแน่นกับผนังถังเก็บ ดังนั้นหากนำน้ำส้มควันไม้มากรองโดยไม่ตกตะกอนเสียก่อนก็จะเกิดน้ำมันดินใหม่ได้ เมื่อปล่อยให้ น้ำส้มควันไม้ตกตะกอนจนครบกำหนดซึ่งใช้ระยะเวลา 3 เดือนแล้วจึงนำน้ำส้มควันไม้ไปกรองซ้ำอีกครั้งด้วยผ้ากรอง แล้วจึงนำไปใช้ประโยชน์ น้ำส้มควันไม้ที่บริสุทธิ์ต้องมีน้ำมันดินไม่เกิน 1 เปอร์เซ็นต์ ซึ่งสามารถตรวจสอบได้ง่ายโดยดูความใส หากมีน้ำมันดินเกิน 1 เปอร์เซ็นต์ น้ำส้มควันไม้จะขุ่นและมีสีดำ ซึ่งน้ำส้มควันไม้ที่ดีจะมีลักษณะใสสีชาหรือน้ำตาลแดง และขึ้นอยู่กับไม้แต่ละชนิดที่เผาด้วย

2. การกรอง โดยใช้ผ้ากรองหรือถ่านกรองที่ใช้ผงถ่านกัมมันต์ (activated charcoal) ซึ่งคุณสมบัติแตกต่างกันไปเพราะถ่านกัมมันต์จะลดความเป็นกรดของน้ำส้มควันไม้ และจะใช้วิธีนี้เพื่อนำไปเป็นวัตถุดิบในการอุตสาหกรรม

3. การกลั่น โดยกลั่นได้ทั้งในความดันบรรยากาศ และกลั่นแบบลดความดันรวมทั้งกลั่นแบบลำดับส่วนเพื่อแยกเฉพาะสารหนึ่งสารใดในน้ำส้มควันไม้มาใช้ประโยชน์มักใช้ในอุตสาหกรรมผลิตยา

อย่างไรก็ตามทั้งการกรองและการกลั่นต้องทำหลังจากตกตะกอนก่อนเท่านั้น เนื่องจากต้องรอให้เกิดปฏิกิริยาในน้ำส้มควันไม้เกิดขึ้นอย่างสมบูรณ์ก่อน

6. ประโยชน์น้ำส้มกลั่นควันไม้

น้ำกลั่นควันไม้ มีสารประกอบต่าง ๆ มากมาย เมื่อนำไปใช้ประโยชน์ทางการเกษตรจะมีคุณสมบัติ เช่น ช่วยในการปรับปรุงดิน ใช้เป็นสารขับไล่แมลง และช่วยเร่งการเจริญเติบโตของพืช และสามารถกำจัดลูกน้ำยุงได้ และใช้ฉีดป้องกันยุงได้ในระดับหนึ่ง และ

กำจัดเห็บ มัด สุนัขได้ และใช้ดับกลิ่นในคอกสัตว์ได้ เนื่องจากน้ำส้มกลั่นคว้นไม่มีความเป็นกรดสูง ดังนั้นก่อนที่จะนำไปใช้ควรเจือจางให้เกิดสภาวะที่เหมาะสมกับวัตถุประสงค์ของการใช้งาน ดังนี้

1. อัตราส่วน 1 : 20 (ผสมน้ำ 20 เท่า) พ่นลงดินเพื่อฆ่าเชื้อจุลินทรีย์ที่ไม่เป็นประโยชน์และแมลงในดินซึ่งควรทำการพ่นก่อนการเพาะปลูก 10 วัน
2. อัตราส่วน 1 : 50 (ผสมน้ำ 50 เท่า) พ่นลงดินเพื่อฆ่าเชื้อจุลินทรีย์ที่ทำลายพืช หากใช้ความเข้มข้นที่มากกว่านี้รากพืชอาจได้รับอันตรายได้
3. อัตราส่วน 1 : 100 (ผสมน้ำ 100 เท่า) ราดโคนต้นไม้รักษาโรคราและโคนเน่า รวมทั้งป้องกันแมลงมารบกวน
4. อัตราส่วน 1 : 200 (ผสมน้ำ 200 เท่า) พ่นใบไม้รวมทั้งพื้นดินรอบ ๆ ต้นพืชทุกๆ 7-15 วัน เพื่อขับไล่แมลงและป้องกันเชื้อรา และรดโคนต้นไม้เพื่อเร่งการเจริญเติบโต
5. อัตราส่วน 1 : 500 (ผสมน้ำ 500 เท่า) พ่นผลอ่อนหลังจากติดผลแล้ว 15 วัน ช่วยขยายผลให้โตขึ้นและพ่นอีกครั้งก่อนเก็บเกี่ยว 20 วัน เพื่อเพิ่มความหวานในผลไม้
6. อัตราส่วน 1 : 1,000 (ผสมน้ำ 1,000 เท่า) เป็นสารจับใบ เนื่องจากสารเคมีสามารถออกฤทธิ์ได้ดีในสารละลายที่เป็นกรดอ่อน ๆ ช่วยเสริมประสิทธิภาพของสารเคมีให้ลดการใช้สารเคมีมากกว่าครึ่งด้วย

มงคล ต๊ะอุ่น (2549, หน้า 7-9) ได้อธิบายถึงการนำน้ำส้มกลั่นคว้นไม่ไปใช้ประโยชน์ในด้านต่างๆ ดังนี้

1. การใช้น้ำส้มกลั่นคว้นไม่ป้องกันเชื้อรา มีดังนี้
 - 1.1 ใช้กับถั่วลิสง อัตราน้ำส้มกลั่นคว้นไม่กับน้ำเท่ากับ 1 ต่อ 1,000 ปริมาณ 40 ลิตร ต่อ ไร่ พ่นทุกๆ 7 วัน สามารถป้องกันการทำลายเชื้อราได้โดยไม่มีโรคโคนเน่า
 - 1.2 ใช้กับต้นหม่อนในอัตรา 1 ต่อ 500 โดยฉีดพ่นทุกๆ 7 วัน และใช้ในอัตรา 1 ต่อ 40 รดรดลงดิน ทำให้อัตราการตายของต้นหม่อนจากโรครากเน่าลดลง
 - 1.3 ใช้แช่เมล็ดพันธุ์ข้าว กข.6 โดยใช้อัตราน้ำส้มกลั่นคว้นไม่เท่ากับ 1 ต่อ 240 นำเมล็ดข้าวแช่ไว้ 2 คืน แล้วล้างในกระสอบ 1 วันจะทำให้เมล็ดข้าวงอกได้ดี ไม่มีโรคจากเชื้อราทำลาย ทำให้ใบของกล้าข้าวเขียวมากกว่าแปลงที่ไม่ได้ใช้น้ำส้มกลั่นคว้นไม่
 - 1.4 ใช้กับมะม่วง อัตราน้ำส้มกลั่นคว้นไม่ 1 ต่อ 400 ฉีดพ่นทุกๆ 7 วันเมื่อมะม่วงออกช่อโดยฉีดทั้งทรงพุ่มและช่อดอก สามารถช่วยลดราดำที่เข้าทำลายได้
2. การใช้น้ำส้มกลั่นคว้นไม่ป้องกันจักจั่นแดง ขาวและหนอนต่างๆ มีดังนี้
 - 2.1 ใช้กับไรข้าวโพดเลี้ยงสัตว์พันธุ์คาร์กิลล์ 717 โดยใช้อัตราน้ำส้มกลั่นคว้นไม่กับน้ำเท่ากับ 1 ต่อ 200 จำนวน 100 ลิตร ต่อไร่ โดยพ่นเพียงหนึ่งครั้งแต่อายุ 20 วัน สามารถป้องกันจักจั่นไม่มารบกวนได้

2.2 ใช้กับไร้อัยพันธุ์ K-200 และ K-90 สามารถป้องกันการทำลายของหนอนกอและจักจั่นแดง ขาวได้

2.3 ใช้กับไร่มะเขือเปราะ และแตงกวา โดยใช้อัตราน้ำส้มกลั่นคว้นไม้กับน้ำเท่ากับ 1 ต่อ 400 ใช้พ่นทุกๆ 7 วันสามารถทำให้เพลี้ยลดลง

3. การใช้น้ำส้มกลั่นคว้นไม้ป้องกันเพลี้ยต่างๆ มีดังนี้

3.1 ใช้กับไร่มะม่วงโดยใช้อัตราน้ำส้มกลั่นคว้นไม้กับน้ำเท่ากับ 1 ต่อ 400 ใช้พ่นทั้งทรงพุ่มทุกๆ 7-15 วัน เมื่อมะม่วงกำลังออกดอก สามารถป้องกันการทำลายเพลี้ยกระโดดได้ แต่ถ้ามีการระบาดของเพลี้ยกระโดดแล้วเมื่อพ่นน้ำส้มกลั่นคว้นไม้ทำให้เพลี้ยกระโดดบินหนีแต่จะบินกลับมาอีกเมื่อหมดกลิ่นดังกล่าว

3.2 ใช้กับไร่มะนาว โดยใช้อัตราน้ำส้มกลั่นคว้นไม้กับน้ำเท่ากับ 1 ต่อ 100 ฉีดพ่น 2 ครั้ง สามารถทำให้เพลี้ยแป้งอ่อนแอลง แต่ยังไม่สามารถลดลงได้หมด

3.3 ใช้กับไรฝรั่ง โดยใช้อัตราน้ำส้มกลั่นคว้นไม้กับน้ำเท่ากับ 1 ต่อ 330 ฉีดพ่นทุก 15 วัน สามารถทำให้เพลี้ยแป้งตายลง ทำให้ฝรั่งออกลูกตก ผลโตเร็วและลูกโต

3.4 ใช้กับดอกหน้าวัว โดยใช้อัตราน้ำส้มกลั่นคว้นไม้กับน้ำเท่ากับ 1 ต่อ 100 – 200 ฉีดพ่นทุก 7 วันสามารถป้องกันการทำลายของเพลี้ยไฟช่วงออกดอกได้ และสามารถป้องกันการเกิดโรครากเน่าได้ โดยทำให้ออกดอกเร็วกว่าปกติ ได้ผลผลิตเพิ่มขึ้น

4. การใช้น้ำส้มกลั่นคว้นไม้ป้องกันแมลงอื่นๆ มีดังนี้

4.1 ใช้กับสวนถั่วฝักยาว โดยใช้อัตราน้ำส้มกลั่นคว้นไม้กับน้ำเท่ากับ 1 ต่อ 400 ฉีดพ่นทุก 7 วัน สามารถป้องกันการทำลายของแมลงต่างๆ โดยทำให้ต้นถั่วงาม แมลงไม่กิน ทำให้ฝักถั่วสวยไม่มีตำหนิ

4.2 ใช้กับสวนผักกาดขาว หอม กระเทียม ฝรั่ง และกระหล่ำดอก โดยใช้อัตราน้ำส้มกลั่นคว้นไม้กับน้ำเท่ากับ 1 ต่อ 1,000 ฉีดพ่นทุก 7-15 วัน สามารถป้องกันการทำลายของแมลงต่างๆ ทำให้ผักใบหนาขึ้น

นอกจากนี้ยังสามารถนำน้ำส้มกลั่นคว้นไม้มาประยุกต์ใช้ร่วมกับน้ำสกัดชีวภาพได้ด้วย เช่นการใช้กับมะม่วง อัตราน้ำสกัดชีวภาพต่อน้ำส้มกลั่นคว้นไม้ต่อน้ำเท่ากับ 1 ต่อ 1 ต่อ 2,000 ราดโคนต้นสามารถช่วยลดการทำลายของด้วงเจาะทำลายบริเวณลำต้นได้ ทำให้ผลผลิตที่ได้มากกว่าไม่ได้ใช้น้ำส้มกลั่นคว้นไม้ร่วมกับน้ำสกัดชีวภาพ และในการใช้กับผักต่างๆ เช่น ฝรั่ง ต้นหอม ผักชี ผักกวางตุ้งโดยใช้อัตราน้ำสกัดชีวภาพต่อน้ำเท่ากับ 1 ต่อ 2,000 ฉีดพ่นทุกๆ 3-4 วัน สลับกับน้ำส้มกลั่นคว้นไม้ในอัตราเดียวกัน สามารถลดการทำลายของเพลี้ยไฟ ไรแดง บั้ง และสามารถป้องกันเชื้อรา โรครากเน่า และโรคเป็นจุด

7. การนำน้ำส้มกลั่นคว้นไม้ไปใช้ด้านอื่น ๆ

นอกจากการนำไปใช้กับทางด้านเกษตรและปศุสัตว์แล้วยังสามารถนำน้ำส้มกลั่นคว้นไม้ไปใช้ด้านอื่น ๆ ได้อีก เช่น

7.1 ความเข้มข้น 100 เปอร์เซ็นต์ ใช้รักษาแผลสด แผลถูกน้ำร้อนลวก รักษาโรคน้ำกัดเท้าและเชื้อราที่ผิวหนัง

7.2 น้ำส้มกลั่นคว้นไม้ผสมน้ำ 20 เท่า ราดทำลายปลวกและมด

7.3 น้ำส้มกลั่นคว้นไม้ผสมน้ำ 50 เท่า ใช้ป้องกันปลวก มด และสัตว์ต่าง ๆ เช่น ตะขาบ แมงป่อง ยุง

7.4 น้ำส้มกลั่นคว้นไม้ผสมน้ำ 100 เท่า ใช้ฉีดพ่นขยะเพื่อป้องกันกลิ่นเหม็นและแมลงวันใช้ดับกลิ่นในห้องน้ำ ห้องครัวและบริเวณชื้นแฉะ

8. ข้อควรระวังในการใช้น้ำส้มกลั่นคว้นไม้

8.1 ก่อนนำไปใช้ต้องทิ้งไว้จากการเก็บอย่างน้อย 90 วัน

8.2 ควรใช้อย่างระมัดระวังอย่าให้เข้าตาได้อาจทำให้ตาบอดได้เพราะน้ำส้มกลั่นคว้นไม้มีความเป็นกรดสูง

8.3 การใช้น้ำส้มกลั่นคว้นไม้เป็นตัวเร่งปฏิริยา เป็นตัวเสริมประสิทธิภาพให้กับพืชได้แต่ไม่สามารถใช้แทนปุ๋ยได้

8.4 การใช้ในการฆ่าเชื้อจุลินทรีย์ และแมลงในดินควรทำก่อนการเพาะปลูกอย่างน้อย 10 วัน

8.5 การใช้น้ำส้มกลั่นคว้นไม้ต้องผสมน้ำเจือจางตามความเหมาะสม

ตาราง 1 สรุปวิธีการใช้น้ำส้มกลั่นควินไม้

ชนิดของผัก	ระยะเวลาใช้/ประโยชน์ที่ได้รับ	วิธีการใช้
ผักต่างๆ ที่มีระยะเวลาเพาะปลูก	ก่อนหรือหลังการแตกยอด อ่อน	ผสมน้ำ 1: 800 ส่วน (4-5 ช้อนโต๊ะต่อน้ำ 1 บีบี) ฉีดพ่น 5-10 วันต่อครั้ง
หอมกระเทียม	ช่วงต้นอ่อน	ผสมน้ำ 1: 800 ส่วน (2-3 ช้อนโต๊ะต่อน้ำ 1 บีบี) ฉีดพ่น 2-3 ครั้งต่อเดือน
ผักมีหัวต่างๆ (หัวผักกาด กระชาย)	หลังแยกหน่อ	ผสมน้ำ 1: 1,000 ส่วน (1-2 ช้อนโต๊ะต่อน้ำ 1 บีบี) ฉีดพ่น 5-10 วันต่อครั้ง
พริก	หลังแยกกล้า ลดการร่วงของ ดอก	ผสมน้ำ 1: 200-300 ส่วน (8-10 ช้อนโต๊ะต่อน้ำ 1 บีบี) ฉีดพ่นเดือนละ 1 ครั้ง
ข้าว	ครั้งแรกผสมยาคุม-ฆ่าถึงตั้ง ท้อง	ผสมน้ำ 1: 200 ส่วน (10 ช้อนโต๊ะต่อน้ำ 1 บีบี) ฉีดพ่น 2-3 ครั้ง/เดือน
ไม้ผล	ช่วงใบอ่อนและใบแก่หรือราด โคนต้น	ผสมน้ำ 1: 200 ส่วน (10 ช้อนโต๊ะต่อน้ำ 1 บีบี) ฉีดพ่น 2-3 ครั้งต่อเดือน
ถั่วต่างๆ	ช่วงต้นเล็กและก่อนออกดอก	ผสมน้ำ 1: 500 ส่วน (4-5 ช้อนโต๊ะต่อน้ำ 1 บีบี) ฉีดพ่น 1-2 ครั้ง/เดือน
มะเขือเทศ	ขับไล่ไส้เดือน	ผสมน้ำ 1: 50 ส่วน รดบริเวณโคนต้น

ที่มา (พชร ชิดสิน, 2549, หน้า 63)

กระบวนการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม

1. แนวคิดการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม

ทวีทอง หงส์วิวัฒน์ (2527, หน้า 2) มีความเห็นว่า การมีส่วนร่วมเป็นสิทธิของประชาชนต่อการตัดสินใจนโยบายที่เกี่ยวกับการจัดสรร (allocation) และการใช้ประโยชน์ (utilization) ของทรัพยากรเพื่อการผลิต ซึ่งเป็นความจำเป็นที่ประชาชนต้องเข้าร่วมในการวางแผน เพื่อการกินดีอยู่ดี และสามารถตอบสนองต่อสิ่งที่เข้าถึงซึ่งการพัฒนาให้คนจน ได้รับประโยชน์เพื่อการผลิต การบริการ และสิ่งอำนวยความสะดวกสาธารณะด้วย

ส่วนในทัศนะของ ชัชวาลย์ ทัดศิวิชัย (2550) เห็นว่าการมีส่วนร่วมคือการที่ประชาชนเข้าไปมีส่วนในการตัดสินใจในระดับต่าง ๆ ทางการจัดการบริการทางการเมือง เพื่อกำหนดความต้องการของชุมชนของตน การมีส่วนร่วมของประชาชนก่อให้เกิดกระบวนการ และโครงสร้างที่ประชาชนสามารถที่จะแสดงออก ซึ่งความต้องการของตน การจัดลำดับความสำคัญ การเข้าร่วมในการพัฒนา และได้รับประโยชน์จากการพัฒนานั้นโดยเน้นการให้อำนาจในการตัดสินใจแก่ประชาชนในชนบท และเป็นกระบวนการกระทำที่ประชาชนมีความสมัครใจเข้ามามีส่วนในการกำหนดการเปลี่ยนแปลงเพื่อประชาชนเอง โดยให้ประชาชนได้มีส่วนในการตัดสินใจเพื่อตนเอง ทั้งนี้โดยมิใช่การกำหนดกรอบความคิดจากบุคคลภายนอก ตามนิยามที่กล่าวถึงนี้ การมีส่วนร่วมทางของประชาชน ในฐานะสมาชิกของสังคม ไม่ว่าจะในบริบทของการพัฒนาสังคม เศรษฐกิจ การเมืองหรือวัฒนธรรม ย่อมเป็นสิ่งที่แสดงออกให้เห็นถึงพัฒนาการรับรู้ และภูมิปัญญาในการกำหนดชีวิตของตนเอง ในการจัดการควบคุมการใช้ และการกระจายทรัพยากรที่มีอยู่เพื่อประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตทางเศรษฐกิจและสังคมตามความจำเป็นอย่างสมศักดิ์ศรี นอกจากนี้การที่ประชาชนหรือชุมชนพัฒนาขีดความสามารถของตนในการจัดการควบคุมการใช้ทรัพยากร ควบคุมการกระจายทรัพยากรที่มีอยู่ เพื่อประโยชน์ต่อการดำรงชีพทางเศรษฐกิจและสังคม ทำให้ประชาชนได้พัฒนาการรับรู้และภูมิปัญญาซึ่งแสดงออกในรูปของการตัดสินใจในการกำหนดชีวิตของตน โดยภาครัฐจะต้องคืนอำนาจในการกำหนดการพัฒนาให้แก่ประชาชน เพื่อให้ประชาชน โดยเฉพาะผู้ด้อยโอกาสในสังคมได้มีโอกาสในการแสดงความต้องการ แสวงหาทางเลือก หรือเสนอข้อเรียกร้อง เพื่อปกป้องผลประโยชน์ร่วมของกลุ่ม และเป็นผู้มีบทบาทหลักในการดำเนินกิจกรรมพัฒนาชุมชน คือ เป็นผู้กำหนดความจำเป็นพื้นฐานของชุมชน และเป็นผู้ระดมทรัพยากรต่าง ๆ เพื่อสนองตอบความจำเป็นพื้นฐานและบรรลุวัตถุประสงค์บางประการทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง

2. ความหมายการมีส่วนร่วม

เสนห์ จามริก (2527, หน้า 22) ได้ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมของชุมชนว่า ไม่ได้หมายความว่าถึงประชาชนเข้ามาร่วมกิจกรรมตามที่นักวิชาการหรือองค์กรพัฒนาตั้งขึ้น แท้ที่จริงแล้วต้องให้ชุมชนมีกิจกรรม และวิธีการดำเนินการของเขาเองในชุมชน

วิฑูรย์ ปัญญากุล (2534, หน้า 35) ได้สรุปความการมีส่วนร่วมของประชาชนว่าการที่ประชาชนผู้ที่ได้รับประโยชน์และ ผลกระทบโดยตรงจากการพัฒนามีสิทธิในการกำหนดทิศทางของการพัฒนาได้

แฟรงคลิน (Franklyn, 1985, pp.15-16) ให้ความหมายการมีส่วนร่วมในมุมมองที่กว้างว่าเป็นการเข้าร่วมอย่างแข็งขันของประชาชนในการดำเนินการตัดสินใจในทุกระดับและทุกรูปแบบของกิจกรรมต่างๆ ทางด้านเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง และโดยเฉพาะในบริบทของกระบวนการวางแผนที่มีการกำหนดรูปแบบ แนวคิดการมีส่วนร่วมสัมพันธ์กับการเข้าร่วมของมวลชนอย่างกว้างขวางในการเลือก การบริหาร และการประเมินผลของแผนงานและโครงการต่างๆ ที่จะนำมาซึ่งการยกระดับความเป็นอยู่ให้สูงขึ้น

สรุปความได้ว่าการมีส่วนร่วม หมายถึงการที่ประชาชน กลุ่มบุคคลหรือชุมชน ในฐานะสมาชิกของสังคมได้มีส่วนร่วมในการวางแผน ร่วมในการตัดสินใจ ร่วมในการปฏิบัติและร่วมรับผลที่เกิดขึ้น

3. ลักษณะและขั้นตอนของการมีส่วนร่วม

เจเลียว บุรีภักดี (2545, หน้า 115) กล่าวถึงรูปแบบการมีส่วนร่วมมีลักษณะดังนี้

1. การมีส่วนร่วมแบบชายขอบ (marginal participation) เป็นการมีส่วนร่วมที่เกิดจากความสัมพันธ์เชิงอำนาจไม่เท่าเทียมกัน ฝ่ายหนึ่งรู้สึกด้อยอำนาจกว่าหรือมีทรัพยากรหรือความรู้ด้อย

2. ต้องการของชาวบ้าน ดังนั้น การมีส่วนร่วมก็เพียงแสดงความคิดเห็นในการดำเนินกิจกรรมบางส่วนเท่านั้น

3. การมีส่วนร่วมแบบสมบูรณ์ (full participation) เป็นการมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอนตั้งแต่การกำหนดปัญหา ความต้องการ การตัดสินใจในแนวทางการแก้ปัญหาและความเท่าเทียมกันของทุกฝ่าย

ปกรณ ปรียากร (2530, หน้า 64) กล่าวถึงลักษณะของการมีส่วนร่วมในการพัฒนาของประชาชน ซึ่งกระทำได้ 4 ลักษณะ คือ

1. ประชาชนเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการกำหนดว่าอะไรคือความจำเป็นขั้นพื้นฐาน

2. ประชาชนเป็นผู้ระดมทรัพยากรต่างๆ เพื่อสนองตอบความจำเป็นขั้นพื้นฐาน

3. ประชาชนเป็นผู้มีบทบาทในการปรับปรุงวิธีการกระจายสินค้าและบริการให้สมบูรณ์

4. ประชาชนเป็นผู้ได้รับความพึงพอใจ และเกิดแรงจูงใจที่จะสร้างกระบวนการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง

นิรันดร์ จงวุฒิเวศน์ (2527, หน้า 166) ได้กล่าวถึงเงื่อนไขลักษณะของการมีส่วนร่วมอย่างน้อย 3 ประการ คือ

1. ประชาชนต้องมีอิสรภาพที่จะมีส่วนร่วม (freedom to participation)
2. ประชาชนต้องสามารถที่จะมีส่วนร่วม (ability to participation)
3. ประชาชนต้องเต็มใจที่จะมีส่วนร่วม (willingness to participation)

ปรัชญา เวสารัชช (2528, หน้า 11-12) กล่าวถึงลักษณะของการมีส่วนร่วมของประชาชนว่า ประกอบด้วยการมีส่วนร่วมแสดงความคิดเห็น ร่วมสละทรัพยากร วัสดุ ร่วมสละแรงกาย และร่วมสละเวลา ทั้งนี้ได้เสนอเครื่องชี้วัดระดับการมีส่วนร่วมของประชาชนทางสังคม โดยกำหนดระดับความสำคัญของการมีส่วนร่วมกิจกรรมของสมาชิกในองค์กรชุมชน ดังนี้

1. มีความสนใจและร่วมประชุม ได้แก่การให้ความสนใจติดตามข่าวสารต่างๆ ของส่วนรวม และเข้าร่วมประชุม เสนอแนะต่างๆในที่ประชุม-ในกิจกรรมของส่วนรวม
2. การให้การสนับสนุนช่วยเหลือ เช่นการอุทิศเงิน เวลาให้แก่ส่วนรวม
3. การเป็นสมาชิกและกรรมการ ได้แก่การอุทิศแรงงานในการทำกิจกรรมของส่วนรวมโดยการสมัครเป็นสมาชิก

4. การเป็นเจ้าของที่ ได้แก่การยอมรับใช้ในการทำกิจกรรมต่างๆ ตามที่ได้รับมอบหมายจากผู้มีอำนาจสั่งการ

ไพรัตน์ เตชะรินทร์ (2527, หน้า 6-7) กล่าวถึงขั้นตอนการมีส่วนร่วมในการดำเนินงานให้บรรลุวัตถุประสงค์และนโยบายการพัฒนาที่กำหนดไว้ คือ

1. ร่วมทำการศึกษา ค้นคว้าปัญหาและสาเหตุของปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนรวมตลอดจนความต้องการของชุมชน
2. ร่วมคิดหาและสร้างรูปแบบ และวิธีการพัฒนาเพื่อแก้ไขและลดปัญหาของชุมชนหรือเพื่อสร้างสรรค์สิ่งใหม่ที่เป็นประโยชน์ต่อชุมชนหรือสนองความต้องการของชุมชน
3. ร่วมวางแผนนโยบายหรือแผนงาน หรือโครงการ หรือกิจกรรมเพื่อจัดและแก้ไขปัญหาและสนองความต้องการของชุมชน

4. ร่วมตัดสินใจการใช้ทรัพยากรที่มีจำกัดให้เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม
5. ร่วมจัดหรือปรับปรุงระบบบริหารงานพัฒนาให้มีประสิทธิภาพ และประสิทธิผล
6. ร่วมลงทุนในกิจกรรมโครงการของชุมชน ตามขีดความสามารถของตนเองและขององค์กร

7. ร่วมปฏิบัติตามนโยบาย แผนงาน โครงการ และกิจกรรมให้บรรลุเป้าหมายที่วางไว้

8. ร่วมควบคุม ติดตาม ประเมินผล ร่วมบำรุงรักษาโครงการและกิจกรรมที่ได้ทำไว้ทั้งโดยเอกชนและรัฐบาล ให้ใช้ประโยชน์ได้ตลอดไป

เจมส์ ค็อกซ์ ปิ่นทอง (2526, หน้า 272-273) ได้แยกแยะขั้นตอนการมีส่วนร่วมไว้ 4 ขั้นตอน ดังนี้

1. การมีส่วนร่วมในการค้นหาปัญหาและสาเหตุของปัญหา
2. การมีส่วนร่วมในการวางแผนดำเนินกิจกรรม
3. การมีส่วนร่วมในการลงทุนและปฏิบัติงาน
4. การมีส่วนร่วมในการติดตามและประเมินผลงาน

สมศักดิ์ ศรีสันติสุข (2536, หน้า 22-23) เชื่อว่าการมีส่วนร่วมควรเกิดขึ้นจากประชาชนเป็นพื้นฐาน มีแนวความคิดว่ากระบวนการมีส่วนร่วมจะมีประสิทธิภาพนั้น ไม่ได้เกิดขึ้นเพียงเฉพาะปัจเจกชนเท่านั้น หากแต่จะต้องมีการรวมตัวกันเป็นกลุ่มภายในชุมชน เพื่อทำหน้าที่ตามความถนัดของแต่ละคนให้ได้ประโยชน์สูงสุด และเพื่อสร้างพลังการแก้ปัญหาของชุมชน อันหมายถึงการมีส่วนร่วมของชุมชนแบบประชาชนเป็นแกนนำ จากแนวความคิดการรวมกลุ่มของประชาชนนี้ จะมีองค์ประกอบที่สำคัญ 3 ประการ ได้แก่

1. องค์กรชุมชน เช่น กลุ่มอาชีพ คณะกรรมการหมู่บ้าน เป็นต้น
2. กำลังคน ได้แก่ตัวบุคคลซึ่งมักจะเป็นสมาชิกของกลุ่มต่างๆในหมู่บ้านและเป็นแกนสำคัญในการพัฒนาชุมชน เช่น หัวหน้าคุ้ม ผู้นำศาสนา ผู้ใหญ่บ้าน ผู้นำตามธรรมชาติ เป็นต้น
3. กิจกรรมร่วมและความสามารถในการบริหารจัดการ เช่น กิจกรรมส่งเสริมอาชีพ กิจกรรมการออมทรัพย์ หรือกองทุนต่างๆ เป็นต้น

ประมาณ ดัชนีกุล (2538, หน้า 44-46) ศึกษาถึงเรื่องกระบวนการมีส่วนร่วมในกิจกรรมด้านการศึกษาและการพัฒนาชุมชนชนบท พบว่าประชาชนมีส่วนร่วมในกลุ่มแกนกลางตั้งแต่ขั้นตอนคิดค้นปัญหา และจัดลำดับความสำคัญของปัญหา พร้อมทั้งขยายแนวคิดวิธีการแก้ไขปัญหาไปยังชาวบ้านในชุมชน โดยกลุ่มกิจกรรมจะมีขนาดใหญ่หรือเล็กขึ้นอยู่กับขั้นตอนการวางแผนดำเนินกิจกรรม หากตรงกับความต้องการของชาวบ้านจะมีสมาชิกจำนวนมาก ส่วนกิจกรรมที่ชาวบ้านยังไม่แน่ใจวิธีการแก้ไขปัญหานั้น จำนวนสมาชิกจะน้อยและชาวบ้านที่อยู่วงนอกจะเพิ่มขึ้น หรือกลุ่มสมาชิกจะลดลงหลังจากที่มีการดำเนินงาน โดยปัจจัยที่ส่งผลต่อการมีส่วนร่วม ได้แก่ สภาพแวดล้อม ความสัมพันธ์ภายในชุมชน แรงผลักดันด้านบุคคล โครงสร้างของกลุ่ม ความถี่และระยะเวลาที่มีความสัมพันธ์ของกลุ่ม

สรุปได้ว่า การมีส่วนร่วมเป็นวิธีการที่บุคคลเข้าไปร่วมอยู่ในสถานการณ์กลุ่ม และมีส่วนในการกำหนดสภาพแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับตนเอง การมีส่วนร่วมมีที่มาแตกต่างกัน โดยอาจเกิดจากความต้องการของบุคคลเอง หรือเกิดจากการชักนำให้มีส่วนร่วม ทั้งนี้ในการมีส่วนร่วมประชาชนอาจไม่ได้เข้ามามีส่วนร่วมในทุกขั้นตอนทำให้การตัดสินใจ (decision making) เป็นสิ่งสำคัญที่นักพัฒนาหรือผู้ที่เกี่ยวข้องต้องเปิดโอกาสให้ประชาชนได้ทำการตัดสินใจในการดำเนินการพัฒนา จึงจะถือว่าการพัฒนาที่ประชาชนมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

1. แนวคิดการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

ชัชวาลย์ ทัดศิวัช (2550) ได้ให้ความเห็นในเรื่องการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (participatory action research-PAR) ไว้ว่าเป็นการวิจัยเพื่อพัฒนาและแก้ไขปัญหาสังคมและชุมชนโดยที่สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) และบัณฑิตวิทยาลัยของมหาวิทยาลัยหลายแห่งทั้งภาครัฐและเอกชนได้ให้ความสำคัญและกระตุ้นให้นักวิจัย/นักศึกษา ระดับบัณฑิตศึกษาใช้เป็นรูปแบบในการวิจัยและการทำวิทยานิพนธ์/การค้นคว้าอิสระเพื่อตอบสนองต่อโจทย์แห่งการพัฒนาและการแก้ไขปัญหาที่มุ่งไปที่การค้นหาแนวทางอันเป็นรูปธรรมที่เกิดจากการระดมสมองในลักษณะของการมีส่วนร่วมของหลายฝ่ายที่เกี่ยวข้อง โดยปรับเปลี่ยนกระบวนการทัศน์ของการวิจัยจากรูปแบบดั้งเดิมที่การตั้งประเด็นของปัญหาเริ่มต้นและจบกระบวนการโดยนักวิจัย ซึ่งพบว่างานวิจัยหลากหลายชิ้นมิได้ถูกนำไปเผยแพร่หรือนำไปทดลองใช้หรือถูก “เก็บขึ้นหิ้ง” อันเป็นการสูญเสียทั้งกำลังความคิด งบประมาณและทรัพยากร เวลาอย่างน่าเสียดายยิ่ง มาเป็นงานวิจัยที่เริ่มต้นจากชุมชน ชุมชนมีส่วนร่วม ทั้งในมิติของการร่วมกันเรียนรู้ร่วมกันแสวงหาปัญหา และคิดค้นแนวทางออกเพื่อแก้ไขปัญหาหรือพัฒนาที่เป็นเรื่องอันเป็นฉันทามติของชุมชน รวมทั้งร่วมรับผลของการพัฒนา โดยมีนักวิจัยภายนอกทำหน้าที่เป็นผู้เอื้ออำนวย หรือวิทยาการกระบวนการร่วมกับนักวิจัยชุมชนที่เป็นชาวบ้าน ดังนั้นการวิจัยจึงสร้างคุณลักษณะของการเรียนรู้แบบพหุภาคี พร้อมกับบังเกิดผลพลอยได้ที่เป็นจิตสำนึกตระหนักในปัญหา หน้าที่ และร่วมกันแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ส่งเสริมกิจกรรมกลุ่ม ทำงานร่วมกันทั้งแก้ปัญหา และพัฒนาอย่างต่อเนื่อง

จึงพอที่จะสรุปได้ว่าการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม คือ กระบวนการที่ผู้คนจำนวนหนึ่งในองค์กรหรือชุมชนเข้ามาร่วมศึกษาปัญหา โดยนักวิจัยมีส่วนเกี่ยวข้องกับกระบวนการวิจัยตั้งแต่ต้น จนกระทั่งเสร็จสิ้นการเสนอผลและการอภิปรายผลการวิจัย เป็นการเริ่มต้นของคนที่อยู่กับปัญหา (problems people) ค้นหาปัญหาที่ตนเองมีอยู่ร่วมกับนักวิชาการ จึงเป็นกระบวนการที่คนในองค์กรหรือชุมชนมิใช่ผู้ถูกกระทำ แต่เป็นผู้กระทำที่มีส่วนร่วมอย่างกระตือรือร้นและมีอำนาจร่วมกันในการวิจัย

นอกจากนี้การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ยังเป็นแนวทางวิจัยที่ต่างไปจากการวิจัยเชิงวิทยาศาสตร์ธรรมชาติหรือทางสังคมศาสตร์ เพราะเน้นการยอมรับหรือความเห็นพ้องจากฝ่ายชาวบ้าน ในการวิจัยชนิดนี้สิ่งที่นักวิจัยต้องคำนึงถึงคือ การประเมินความสัมพันธ์ระหว่างผู้วิจัยกับชาวบ้านอยู่ตลอดเวลา และการทบทวนวัตถุประสงค์ของการวิจัยเป็นครั้งคราว เพื่อให้สอดคล้องกับความคิดเห็นของชาวบ้าน อันจะนำไปสู่การมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง และเกิดการเปลี่ยนแปลงของชุมชน

2. ปรัชญาของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม มีความเชื่อในปรัชญาว่าชาวบ้านเป็นผู้ที่อยู่กับข้อมูลอยู่กับความจริงและเป็นผู้ที่รู้ดีเท่ากับนักวิจัยหรืออาจจะรู้มากกว่านักวิจัย การเลือกปฏิบัติใดๆ ก็ตามที่จะนำไปสู่การพัฒนาคุณภาพชีวิตจึงต้องเริ่มจากชาวบ้านด้วยไม่ใช่จากสมมติฐานของผู้วิจัยหรือนักพัฒนาแต่ฝ่ายเดียว แต่ทั้งนี้ชาวบ้าน นักวิจัย และนักพัฒนาควรมีบทบาทในการร่วมกำหนดปัญหาและเลือกแนวทางในการปฏิบัติเพื่อนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงและพัฒนาการวิจัยลักษณะนี้จึงเป็นการเรียนรู้ผสมผสานระหว่างความรู้เชิงทฤษฎีและระเบียบวิธีวิจัยเป้าหมายและวัตถุประสงค์ของนักพัฒนารวมทั้งความต้องการกับความรอบรู้ของชาวบ้าน

นอกจากนี้ สิทธิรัฐ ประพุทธนิตสาร (2545, หน้า 24-27) ได้เสนอปรัชญาแนวคิด ของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมสรุปได้ ดังนี้

1. การมีส่วนร่วมเป็นสิทธิ (right) เป็นเอกสิทธิ (privilege) เป็นการทำงานเป็นกลุ่ม เป็นกระบวนการบริหารการพัฒนาชนบท และเป็นเครื่องมือชี้วัดการพัฒนาชนบท

2. การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม เป็นกระบวนการที่มีชีวิต (dynamic and organic process) เริ่มต้นจากสภาพจริงในปัจจุบันมุ่งไปถึงจุดที่ควรจะเป็นไปได้ในอนาคต จะมีลักษณะที่มีความยืดหยุ่นและปรับเปลี่ยนได้ ไม่สามารถกำหนดเวลาและกิจกรรมล่วงหน้าได้ เชื่อว่าผู้ด้อยโอกาสมีความสามารถที่จะร่วมทำงานได้ จะต้องเริ่มจากคนที่รู้สึก (feel) ต่อบริษัทหรือความต้องการของตนไปสู่การคิด (think) การกระทำ ซึ่งยังผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลง (transformation) ทั้งในตัวเองและชุมชน ทั้งในด้านสติปัญญา จิตใจและมีติด้านกายภาพสิ่งแวดล้อมอื่น ๆ

3. กระบวนการของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมที่ประกอบไปด้วย การแสวงหาความรู้และการกระทำ จะดำเนินไปอย่างต่อเนื่องและไม่สิ้นสุดราบเท่าที่ผู้ด้อยโอกาสยังสามารถรวมกลุ่มกันได้ และคำนึงถึงภูมิปัญญาชาวบ้านที่มีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าภูมิปัญญาของนักวิชาการ

4. การวิจัยแบบมีส่วนร่วมเกิดจากการปรับยุทธศาสตร์ในการพัฒนาชุมชนท้องถิ่น จากการสั่งการจากหน่วยงานเป็นชุมชนหรือชาวบ้านผู้ได้รับการพัฒนาเป็นศูนย์กลางการดำเนินการ ด้วยความเชื่อในความสามารถของมนุษย์ที่แก้ไขปัญหาด้วยตัวเองได้

ถ้าเขารู้และเข้าใจเป้าหมายการพัฒนาตนเองและชุมชน การวิจัยลักษณะนี้เป็นการจุดพลังให้ชุมชนรับรู้การเรียนรู้ร่วมกันแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของชุมชน เป็นการเรียนรู้ของชุมชนอันเกิดจากการทำงานร่วมกัน ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาชุมชนที่ยั่งยืน นอกจากนี้ยังเป็นการทำงานร่วมกันระหว่างผู้วิจัยกับสมาชิกในชุมชน ทำการศึกษาชุมชน เน้นการวิเคราะห์ชุมชน เพื่อค้นหาศักยภาพ ปัญหา แนวทางแก้ปัญหาด้วยการวางแผน ปฏิบัติตามแผนที่วางไว้ ประเมินงานเป็นระยะเพื่อปรับเปลี่ยนแผนการดำเนินงานให้สามารถบรรลุเป้าหมายได้

5. เป้าหมายสุดท้ายของการวิจัย คือ การเปลี่ยนแปลงสังคมอย่างถอนรากถอนโคนเพื่อพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนให้ดีขึ้น เพราะฉะนั้นจึงต้องให้ประชาชนมีส่วนร่วมอย่างแข็งขันและเต็มที่ตลอดกระบวนการของการวิจัยตั้งแต่ การทำความเข้าใจและนิยามปัญหาของการวิจัย การเลือกวิธีการแก้ปัญหา การวิเคราะห์ข้อมูลต่าง ๆ การทำกิจกรรมที่จะตามมาจากผลการวิจัย และยังคงให้กลุ่มคนไร้อำนาจต่อรอง (powerless group) เข้ามามีส่วนร่วมในการวิจัยด้วย ทั้งนี้เพื่อจะก่อให้เกิดจิตสำนึกในหมู่ประชาชน เกิดความห่วงหาทรพยากรต่าง ๆ ของตนและมุ่งไปสู่การพึ่งตนเอง นักวิจัยภายนอกเป็นเพียงผู้อำนวยความสะดวกและเป็นผู้ร่วมเรียนรู้ ตลอดกระบวนการวิจัยเท่านั้น

สรุปได้ว่าการวิจัยแบบมีส่วนร่วมเป็นปรัชญาของการพัฒนาชุมชนและการพัฒนาบุคคลแนวใหม่ที่เคารพภูมิปัญญาของชาวบ้านและยกย่องบทบาทให้มีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชนของตนเองโดยประชาชนในชุมชนที่ทำวิจัยนั้นเป็นผู้กระทำวิจัยด้วยตนเอง เป็นแกนหลักในการวิจัย คือ มีส่วนในการวิจัยตลอดกระบวนการตั้งแต่การตัดสินใจเลือกปัญหาที่จะทำวิจัยการประเมินสถานการณ์ปัญหา การสร้างเครื่องมือ การกำหนดรูปแบบการวิจัย การเก็บรวบรวมข้อมูลวิเคราะห์แปลผลจนถึงการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์แก่ชุมชนตนเองนั้น คือ ร่วมคิด ร่วมทำ ร่วมประเมินผลและร่วมรับประโยชน์

3. ความหมายของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

ได้มีทัศนะที่หลากหลายและกว้างขวางจากผู้เชี่ยวชาญ ผู้รู้ และนักวิจัยได้ให้ความหมายของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม โดยพอจะรวบรวมได้ดังนี้

สุภาวงศ์ จันทวานิช (2531, หน้า 67) กล่าวว่า การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม เป็นการวิจัยที่นำแนวคิด 2 ประการมาผสมผสานกันคือ การปฏิบัติการ (action) ซึ่งหมายถึงกิจกรรมที่โครงการวิจัยจะต้องดำเนินการ และคำว่า การมีส่วนร่วม (participation) อันเป็นการมีส่วนร่วมเกี่ยวข้องของทุกฝ่ายที่เข้าร่วมกิจกรรมวิจัย ในการวิเคราะห์สภาพปัญหาหรือสถานการณ์อันใดอันหนึ่ง แล้วร่วมในกระบวนการตัดสินใจและการดำเนินการจนกระทั่งสิ้นสุดการวิจัย โดยมีความหมายถึง วิธีการที่ให้ผู้ถูกวิจัยหรือชาวบ้าน เข้ามามีส่วนร่วมในการวิจัย เป็นการเรียนรู้จากประสบการณ์ โดยอาศัยการมีส่วนร่วมอย่างแข็งขันจากทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมวิจัย นับตั้งแต่การระบุปัญหาของการดำเนินการ การช่วยให้ข้อมูลและการช่วยวิเคราะห์ข้อมูล ตลอดจนช่วยหาวิธีแก้ไขปัญหาหรือส่งเสริมกิจกรรมนั้น ๆ ซึ่งในการวิจัยเชิงปฏิบัติการ

แบบมีส่วนร่วม ข้อมูลจากการทำวิจัยทุกชั้นตอนชาวบ้านเป็นผู้ร่วมกำหนดปัญหาของชุมชนและหาแนวทางในการแก้ไขปัญหา กระบวนการวิจัยจึงดำเนินไปในลักษณะของการแลกเปลี่ยนความเห็นระหว่างชาวบ้านกับผู้วิจัย เพื่อให้ได้ข้อสรุปเป็นขั้นๆ ส่วนกระบวนการสังเคราะห์ข้อมูลเป็นไปในเชิงการวิภาษ (dialectic) ซึ่งชาวบ้านจะค่อยๆ เรียนรู้ด้วยตัวเอง และด้วยวิธีการวิจัยเช่นนี้ ข้อมูลที่ได้จึงมีความชัดเจน สะท้อนความคิดอ่านตลอดจนนิสัยใจคอของชาวบ้าน สะท้อนความต้องการและแบบแผนในการดำเนินชีวิตของเขา การวิจัยแบบนี้จึงเป็นวิธีการที่สนับสนุนให้ชาวบ้านหรือตัวแทนในชุมชนเป็นคนสร้างองค์ความรู้ใหม่ให้กับตนเองและชุมชน โดยการศึกษาเรียนรู้หาข้อมูล การศึกษาวิเคราะห์ถึงปัญหา รวมทั้งการแก้ไขปัญหาที่กำลังประสบอยู่ โดยการร่วมกันวางแผน และกำหนดการดำเนินงานตามแผนหรือโครงการ พร้อมทั้งการปฏิบัติตามแผน เพื่อให้บรรลุเป้าหมายในการแก้ไขปัญหาได้ถูกต้องตรงตามความต้องการ ประกอบกับการใช้ภูมิปัญญาและทุนที่มีอยู่ในชุมชน การเปิดโอกาสให้ประชาชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมนี้ นอกจากจะส่งผลดังที่ได้กล่าวไปแล้ว ยังช่วยให้เกิดการพัฒนาของผลงานวิจัยและกระบวนการวิจัยในตัวของมันเองอีกด้วย และอีกทางหนึ่งการวิจัยยังเป็นส่วนสำคัญในการสร้างองค์ความรู้ให้แก่ประชาชนที่เข้าร่วมกิจกรรมการวิจัย ซึ่งสามารถเป็นตัวแทนของการพัฒนาลงสู่ชุมชนท้องถิ่นอย่างได้ผลและมีประสิทธิภาพ

ขนิษฐา กาญจนสินนท์ (2536, หน้า 23) ให้ความหมายของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมไว้ว่า หมายถึง การวิจัยที่พยายามศึกษาชุมชน โดยเน้นการวิเคราะห์ปัญหา ศึกษาหาแนวทางในการแก้ไขปัญหา วางแผนและดำเนินการตามแผนในการแก้ไขปัญหา รวมทั้งการดำเนินการประเมินผล โดยที่ทุกชั้นตอนดังกล่าวสมาชิกชุมชนเข้าร่วมด้วย อันเป็นการส่งเสริมให้ชุมชนได้เกิดการเรียนรู้ ได้พัฒนาตนเอง ในการทำงานพัฒนา

สุรียา วีรวงศ์ (2538, หน้า 89) ได้กล่าวไว้ว่า การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเป็นรูปแบบของการวิจัยที่ประชาชนซึ่งเคยเป็นประชากรของการวิจัย กลับบทบาทมาเป็นผู้ร่วมในการทำวิจัย โดยเข้ามามีบทบาทส่วนร่วมตลอดกระบวนการวิจัย

นิตยา เงินประเสริฐศรี (2544, หน้า 61-62) กล่าวว่า การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเป็นกลยุทธ์ที่สะท้อนให้เห็นถึงการเดินทางไปสู่การพัฒนา (journey of development) โดยมีการเปลี่ยนแปลงจากสิ่งที่เป็นอยู่ไปสู่สิ่งที่สามารถเป็นไปได้ ทั้งในระดับปัจเจกชนและระดับสังคม โดยหัวใจสำคัญของการเปลี่ยนแปลงอยู่ที่กระบวนการวิจัย ซึ่งใช้แนวทางความร่วมมือ (collaborative approach) ระหว่างนักวิจัยกลุ่มผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย (stakeholders) ทั้งนี้กระบวนการวิจัยจะต้องเป็นประชาธิปไตย ยุติธรรม มีอิสระ และส่งเสริมคุณค่าของชีวิต และกลุ่มผู้มีส่วนได้ส่วนเสียจะเข้าร่วมสังเกต ตรวจสอบสถานการณ์ต่าง ๆ สะท้อนความคิดเห็นและความต้องการของตน ทรัพยากรที่มีอยู่ อุปสรรคและปัญหาที่ปรากฏอยู่ ตรวจสอบทางเลือกที่เป็นไปได้ และมีการเปลี่ยนแปลงอย่างมีจิตสำนึกไปสู่การเปลี่ยนแปลงใหม่

กล่าวโดยสรุปว่า การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมหมายความว่า การร่วมกันดำเนินกระบวนการวิจัยโดยผู้ปฏิบัติงานในพื้นที่ ทั้งที่เป็นชาวบ้านและนักพัฒนา กับผู้วิจัยภายนอก เพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสภาพความจริงของบริบทสังคมนั้นๆ

4. วัตถุประสงค์ของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม เป็นการส่งเสริมให้คนในชุมชนได้เรียนรู้ได้พัฒนาตนเองในการทำไปสู่การพัฒนาชุมชนและสังคมทุกด้าน ซึ่งสามารถจำแนกวัตถุประสงค์ของการวิจัยได้ ดังนี้

1. เพื่อปลุกจิตสำนึกให้คนในชุมชนได้ตระหนักในปัญหาของตนเองและเกิดความตระหนักในบทบาทหน้าที่ความรับผิดชอบของตน มีส่วนร่วมในการแก้ปัญหาของตนเองและชุมชน

2. เพื่อดำเนินการวิจัยโดยเน้นการเก็บรวบรวมข้อมูล การวิเคราะห์อย่างเป็นวิทยาศาสตร์ เพื่อช่วยในการตัดสินใจ กำหนดปัญหาและแนวทางในการแก้ปัญหา รวมทั้งดำเนินการแก้ปัญหาด้วยตนเอง โดยอาจร่วมกับองค์กร และหน่วยงานต่างๆ ซึ่งมีหน้าที่รับผิดชอบในเรื่องนั้นๆ

3. เพื่อร่วมกับชุมชนในการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง

4. เพื่อส่งเสริมการรวมกลุ่ม และการทำงานร่วมกันในการแก้ปัญหาและการพัฒนาชุมชน อีกทั้งผลักดันให้กิจกรรมทั้งหมดดำเนินไปได้อย่างต่อเนื่อง

5. หลักการสำคัญของการวิจัยการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

พันธุทิพย์ รามสูด (2540, หน้า 33-35) อธิบายไว้ว่า การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม มีหลักการสำคัญที่ให้ความเคารพต่อภูมิปัญญาและวัฒนธรรมท้องถิ่น ตลอดจนระบบการสร้างความรู้ ซึ่งแตกต่างไปจากของนักวิชาการ โดยประกอบด้วย

1. ปรับปรุงความสามารถและพัฒนาศักยภาพของชาวบ้าน ด้วยการส่งเสริมยกระดับนักศึกษาและพัฒนาความเชื่อมั่นให้เกิดการวิเคราะห์/สังเคราะห์สถานการณ์ปัญหาของเขาเอง ซึ่งเป็นการนำเอาศักยภาพเหล่านี้มาใช้ประโยชน์

2. ให้ความรู้ที่เหมาะสมแก่ชาวบ้าน ตลอดจนมีการนำไปใช้อย่างเหมาะสม

3. สนใจปริทัศน์ของชาวบ้าน โดย การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมจะช่วยเปิดเผยให้เห็นคำถามที่ตรงกับประเด็นปัญหา

4. การปลดปล่อยแนวความคิดเพื่อให้ชาวบ้านแต่ละคนยากจนด้อยโอกาสสามารถมองเห็นความคิดเห็นของตนเองได้อย่างเสรี มองสภาพการณ์และปัญหาของตนเอง วิเคราะห์วิจารณ์ ตรวจสอบสภาพข้อเท็จจริงต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น

กล่าวโดยสรุปถึงหลักการที่สำคัญของ การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม เป็นรูปแบบของการวิจัยที่ประกอบไปด้วยกระบวนการค้นคว้าทางสังคม (social investigation) การให้การศึกษา (education) และการกระทำหรือการปฏิบัติการ (action) เพื่อที่จะให้กลุ่มผู้ถูกกดขี่หรือด้วยโอกาสในสังคมได้มีส่วนร่วมในการสร้างความรู้และทำความเข้าใจกับสภาพการณ์ที่ปรากฏอยู่ รวมทั้งเปิดพื้นที่ให้เรียนรู้และแก้ไขปัญหาพร้อมกันระหว่างหลายฝ่าย อันเป็นการสร้างความรู้ให้กับสังคมได้อย่างเป็นรูปธรรม

6. เป้าหมายของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

อรุณรุ่ง บุญนันทพงศ์ (2549, หน้า 25) ได้อธิบายเป้าหมายของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมไว้ดังนี้

1. ชาวบ้าน ชุมชน ผู้ด้อยโอกาสจะตื่นตัว ได้รับการศึกษาเพิ่มมากขึ้น สามารถคิดวิเคราะห์เหตุการณ์ต่าง ๆ ได้อย่างถูกต้อง มีความเชื่อมั่นในทางที่จะให้ความร่วมมือกันหรือมีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรมทั้งทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง เพื่อก่อประโยชน์สูงสุดแก่ตนเองและชุมชน

2. ประชาชนได้รับการแก้ไขปัญหา ผู้ด้อยโอกาสมีโอกาสมากขึ้น การจัดสรรทรัพยากร ต่าง ๆ มีการกระจายอย่างทั่วถึงและเป็นธรรม รวมทั้งมีข้อมูลข่าวสารที่ส่งผลให้เกิดคุณภาพชีวิตที่ดีต่อคนในชุมชน

3. มีวิจัยและพัฒนาได้เรียนรู้จากชุมชน ได้ประสบการณ์การทำงานร่วมกับชุมชน อันก่อให้เกิดความเข้าใจอันดี และเกิดแนวคิดในการพัฒนาตนเองของนักวิจัยและพัฒนาอย่างแท้จริง

4. ผลงานวิจัยสามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้ทันที เนื่องจากได้ลงมือทำกิจกรรมโดยอาศัยหลักการมีส่วนร่วมจากทุกฝ่ายในชุมชน และหน่วยงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง เกิดการผนึกกำลังร่วมกัน

นอกจากนี้พันธู์ทิพย์ รามสูต (2540, หน้า 35) ได้กล่าวถึงเป้าหมายหลักของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมนั้นมีหลายประการ ประกอบด้วย

1. ค้นหาความรู้พื้นฐานที่เป็นที่ยอมรับและใช้กันอย่างแพร่หลาย

2. ส่งเสริมความเข้าใจอันดีระหว่างวัฒนธรรม

3. สร้างดุลยภาพระหว่างวิทยาศาสตร์ ความรู้ทางวิชาการและความรู้

พื้นฐาน

4. ยอมรับในความไม่เท่าเทียมกันของภาวะสังคมเศรษฐกิจ

7. วิธีการวิจัยการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

ไพโรจน์ ชลารักษ์ (2548, หน้า 20-21) อธิบายไว้ว่า หากพิจารณาในรูปของกระบวนการวิจัย การมีส่วนร่วมของฝ่ายต่าง ๆ สามารถระบุได้ตามลำดับขั้นหรือกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมได้หลายขั้นตอน ซึ่งช่วยให้เห็นบทบาทหน้าที่ของ

ผู้เข้าร่วมการวิจัยแต่ละฝ่ายได้อย่างชัดเจน และในทางปฏิบัติแล้ว กระบวนการวิจัยก็ต้องดำเนินไปโดยความร่วมมือกับทำกิจกรรมอย่างต่อเนื่องเป็นลำดับขั้นตอนตั้งแต่ต้นจนจบสิ้นกระบวนการ ดังต่อไปนี้

1. ขั้นการศึกษาบริบท ในขั้นนี้ นักวิจัยจะทำการกำหนดพื้นที่หรืออาณาบริเวณที่จะทำการศึกษาวิจัยเพื่อทำประชาคม โดยมีนักพัฒนาประชาสัมพันธ์ชักชวนให้ชาวบ้านเข้าร่วม และชาวบ้านเข้าร่วมกิจกรรมการวิจัย

2. ขั้นกำหนดปัญหา ในขั้นตอนนี้ นักวิจัยสรุปคำถามหรือปัญหา รวมทั้งอธิบายเป้าหมายและวัตถุประสงค์ของการแก้ไขปัญหามาให้ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องได้เห็นภาพและเกิดความเข้าใจตรงกันส่วนนักพัฒนาทำความเข้าใจประเด็นปัญหาและมองถึงผลของการวิจัยได้อย่างชัดเจน และครอบคลุมส่วนเกี่ยวข้องอื่น ๆ และชาวบ้านได้เข้าร่วมกิจกรรมเพื่อให้ข้อมูลและแสดงความคิดเห็น/ความต้องการ ซึ่งโดยความเป็นจริงแล้ว การวิจัยเพื่อให้ได้ข้อมูลที่สอดคล้องกับสภาพจริงที่เกิดขึ้นหรือสอดคล้องกับความต้องการพัฒนาที่ประสงค์ได้นั้นย่อมหลีกเลี่ยงไม่พ้นการที่นักวิจัยจะต้องสร้างความสัมพันธ์อันดีกับประชาชนในชุมชนท้องถิ่น รวมถึงการสร้างความตระหนักในบทบาทและความสำคัญของการมีส่วนร่วมในกระบวนการวิจัย ขั้นการกำหนดปัญหาร่วมกับชาวบ้านในชุมชน จึงเป็นเรื่องสำคัญที่ผู้วิจัยจะต้องดำเนินการให้เกิดผลอย่างแท้จริง ก่อนจะเริ่มดำเนินงานในขั้นตอนอื่น

3. ขั้นการวางแผนปฏิบัติงานวิจัย ในขั้นตอนนี้ นักวิจัยจัดทำขั้นตอนการปฏิบัติงานวิจัยให้ชัดเจน รวมทั้งระบุด้วยว่าผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับการทำวิจัยแต่ละฝ่ายจะมีส่วนรวมอะไร และอย่างไร เมื่อใดบ้าง พร้อมทั้งแผนการปรับปรุงหรือปรับเปลี่ยนวิธีการวิจัย ส่วนนักพัฒนาจะเข้าร่วมปฏิบัติการวิจัยโดยติดตามผลการดำเนินงานวิจัยทุกขั้นตอน และคอยตรวจสอบผลของการดำเนินงานว่ามีสิ่งใดที่ผิดพลาด หรือไม่เป็นไปตามแผนหรือเป้าหมาย หรือมีสิ่งใดที่เกิดแทรกซ้อนขึ้นมาหรือไม่ โดยชาวบ้านนั้น จะเข้ามามีส่วนร่วมลงมือในการปฏิบัติงานวิจัยตามแผน และตรวจสอบผลว่าพึงพอใจหรือไม่

4. ขั้นการติดตาม ตรวจสอบและปรับปรุง รวมทั้งการแก้ไขระหว่างกรปฏิบัติงานวิจัย ในขั้นนี้ นักวิจัยที่มีส่วนร่วมโดยการพิจารณาหาทางปรับปรุงแก้ไขการปฏิบัติการวิจัยแบบมีส่วนร่วม โดยอาศัยข้อมูลจากทุกฝ่าย แล้วนำมาทำการปรับเปลี่ยนให้เหมาะสมเพื่อให้การดำเนินงานบรรลุเป้าหมาย โดยนักพัฒนาจะเข้ามามีส่วนร่วมด้วยการตรวจสอบผลการปฏิบัติงานวิจัยและประเมินว่าผลที่เกิดขึ้นเป็นไปตามเป้าหมายหรือไม่ เป็นต้น และประชาชนหรือชาวบ้านจะเข้าร่วมด้วยการรับรู้ถึงการปรับเปลี่ยนการปฏิบัติงานตามที่นักวิจัยกำหนด รวมทั้งให้ข้อมูลย้อนกลับ (feedback) ที่แสดงถึงความพึงพอใจและความสำเร็จของการดำเนินการวิจัย

5. ขั้นการสรุปผลการวิจัย ในขั้นตอนนี้ นักวิจัยจะทำการสรุปผลการวิจัย และเรียบเรียงเป็นรายงานการวิจัยออกเผยแพร่ นักพัฒนามีส่วนร่วมด้วยการรับทราบและ

ตรวจสอบประเมินผลการวิจัยว่าประสบความสำเร็จมากน้อยเพียงใด มีปัญหาและอุปสรรคอย่างไรบ้าง โดยชาวบ้านจะเข้ามามีส่วนร่วมด้วยการให้ข้อมูลย้อนกลับผลของการวิจัยว่าพึงพอใจและได้ผลตามที่คาดหวังไว้หรือไม่ และแสดงความคิดเห็นอื่นประกอบ

นอกจากนี้ ชัชวาลย์ ทัดศิวัช (2550) ได้มีมุมมองในเรื่องการดำเนินการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ไว้ดังนี้

1. ระยะเตรียมการวิจัย (pre-research phase) ในระยะนี้ เป็นการเตรียมชุมชน เพื่อให้มีความพร้อมเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการวิจัย ซึ่งเป็นเรื่องสำคัญและเป็นแก่นแกนหลักของการวิจัยแบบนี้ โดยการดำเนินงานขั้นตอนนี้มีจุดมุ่งเน้นสำคัญที่จะให้เกิดสัมพันธภาพที่ดีระหว่างผู้วิจัย ผู้นำชุมชน ชาวบ้าน รวมถึงเจ้าหน้าที่หน่วยงานต่าง ๆ ที่จำเป็นต้องเกี่ยวข้อง ในขั้นเตรียมการนี้ ประกอบด้วยขั้นตอนย่อยกล่าวคือ

1.1 การสร้างความสัมพันธ์กับชุมชน (build-up rapport) โดยวิธีการสร้างความสัมพันธ์กับชุมชนที่ดีที่สุดคือการปฏิบัติตัวของนักวิจัยที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนในชุมชน ทั้งนี้ นักวิจัยควรร่วมกิจกรรมทุกอย่างของชุมชนซึ่งเป็นเครื่องช่วยให้นักวิจัยสามารถทำความเข้าใจโลกทัศน์ของชาวบ้านได้ดีมากขึ้น โดยทั่วไปแล้ว ผู้วิจัยจะลงพื้นที่เพื่อไปพบกับบุคคลต่าง ๆ ในชุมชนที่มีส่วนสำคัญและเกี่ยวข้องกับการดำเนินงานวิจัย หรือเป็นประชาชนกลุ่มเป้าหมายของการวิจัย พูดคุยแนะนำตัวเองเพื่อให้ทุกฝ่ายได้ทราบถึงวัตถุประสงค์ เป้าหมายและความต้องการมีส่วนร่วมของชาวบ้านในกิจกรรมการวิจัย อันจะช่วยให้ชาวบ้านเกิดความไว้วางใจ นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังสามารถทำการวิเคราะห์คาดการณ์สภาพการณ์และปัญหาของการดำเนินงานวิจัยที่อาจเกิดขึ้น และสามารถเตรียมรับมือได้อย่างมีประสิทธิภาพ

1.2 การสำรวจ ศึกษาชุมชน (surveying and studying community) เป็นขั้นตอนของการศึกษาข้อมูลที่เป็นลักษณะทางกายภาพ และแหล่งทรัพยากรต่าง ๆ ภายในชุมชน รวมถึงการศึกษาข้อมูลพื้นฐานด้านประชากร สังคม เศรษฐกิจ วัฒนธรรมและการเมือง ซึ่งโดยมากแล้ว ผู้วิจัยจะใช้แบบสังเกต สมุดบันทึก และถ่ายภาพสถานที่ต่าง ๆ รวมถึงการศึกษาข้อมูลจากเอกสารหลักฐานจากหน่วยงานราชการหรือจากองค์กรพัฒนาที่เกี่ยวข้อง นอกจากนี้ ยังมีบางโครงการวิจัย ใช้วิธีการสัมภาษณ์ผู้นำชุมชน หรือผู้สูงอายุเพื่อทราบประวัติความเป็นมาของชุมชนด้วย

1.3 คัดเลือกชุมชน (selecting community) ได้เสนอความเห็นไว้ว่า โดยทั่วไปแล้ว การคัดเลือกชุมชนจะยึดหลักการเลือกชุมชนที่ด้อยโอกาสในการพัฒนา (disadvantage community) เพื่อเป้าหมายในการยกระดับคุณภาพชีวิตและสร้างโอกาสความเท่าเทียมในการพัฒนากับชุมชนอื่น อย่างไรก็ตาม งานวิจัยจำนวนมากคัดเลือกชุมชนโดยยึดเอาประเด็นของปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนและจำเป็นต้องได้รับการแก้ไขเยียวยาโดยเร่งด่วน หรือบางกรณีการวิจัยมุ่งหมายกระทำต่อชุมชนที่ประชาชนมีส่วนร่วมในการพัฒนาอย่างแข็งขัน เพื่อเป็นชุมชนต้นแบบของการทำวิจัย และการพัฒนาให้กับชุมชนอื่นด้วยเช่นกัน

1.4 การเข้าสู่ชุมชน (entering community) ข้อมูลชุมชนนับเป็นสิ่งสำคัญและเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการนำมาประกอบการพิจารณาตัดสินใจกำหนดพื้นที่ดำเนินการ ซึ่งข้อมูลดังกล่าวควรเป็นข้อมูลที่มีรอบด้าน สำหรับแหล่งข้อมูลในขั้นตอนนี้อาจมาจากส่วนราชการเช่นข้อมูลความจำเป็นขั้นพื้นฐาน (จปฐ.) ข้อมูลจำนวนประชากรและบุคคลที่เป็นปราชญ์ชาวบ้าน หรือครูภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นต้น และอาจเป็นข้อมูลที่องค์กรพัฒนาเอกชนรวบรวมไว้ หรือนักวิจัยจะดำเนินการเก็บข้อมูลเองโดยการสำรวจชุมชน (community surveying) ก็ได้

1.5 การเตรียมคนและเครือข่ายความร่วมมือ ในขั้นตอนนี้ มักถูกกำหนดให้เป็นขั้นตอนสุดท้ายของระยะก่อนการวิจัย โดยมุ่งหมายให้เกิดความพร้อมในการดำเนินการวิจัยซึ่งเป็นระยะต่อไปและก่อให้เกิดการประสานงานที่ดีเพื่อความสะดวกต่อการดำเนินงานวิจัย ในส่วนของการเตรียมคนนั้น เป็นการเตรียมความพร้อมให้กับชาวบ้านเพื่อเป็นแกนนำในการปฏิบัติงานวิจัยร่วมกับนักพัฒนาและคณะผู้วิจัย ซึ่งในทางปฏิบัติแล้ว มักจะมีการเตรียมคน 3 กลุ่ม คือ

1.5.1 เตรียมคนในชุมชน คณะนักวิจัยมักจะลงพื้นที่เพื่อจัดประชุมในชุมชน โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้ชาวบ้านรู้จักและคุ้นเคยกับกระบวนการและการดำเนินงานวิจัยแบบมีส่วนร่วมอย่างชัดเจนและรวดเร็ว

1.5.2 เตรียมนักพัฒนา ด้วยการประชุมร่วมกับนักพัฒนาซึ่งโดยทั่วไปแล้วคนกลุ่มนี้หมายถึง ผู้นำชุมชน พัฒนาการอำเภอหรือพัฒนาการอำเภอประจำตำบล และเจ้าหน้าที่หน่วยงานอื่น เช่น ปลัดองค์การบริหารส่วนตำบล และองค์กรพัฒนาภายนอกที่มีความสนใจศึกษาร่วมกันกิจกรรมสำคัญของการดำเนินงานในขั้นตอนนี้คือการประสานความร่วมมือ การสร้างความเข้าใจในกรอบของการทำงานวิจัย และการหาหรือแสวงหาพัฒนาชุมชน ซึ่งมักจะรวมถึงการประสานงานเรื่องการใช้สถานที่ดำเนินการประชุมด้วย

1.5.3 เตรียมนักวิจัย ด้วยการประชุมปรึกษากันเพื่อให้เกิดความรู้และความเข้าใจตรงกันในบทบาทหน้าที่ของแต่ละฝ่ายในการทำงานวิจัย

สรุปได้ว่าในขั้นตอนนี้ ปัญหาของการวิจัยมักเป็นประเด็นเกี่ยวกับการเข้าถึงชาวบ้านกลุ่มเป้าหมายรวมถึงการสื่อสารการทำวิจัยในแง่มุมต่าง ๆ เช่น ขั้นตอนและผลประโยชน์ที่ชาวบ้านจะได้รับของคณะนักวิจัย พึงทำความเข้าใจว่า โดยทั่วไปนั้น งานวิจัยแบบมีส่วนร่วมมักจะเป็น “ของใหม่” ที่ในสายตาของชาวบ้านแล้วชวนให้เข้าร่วมไม่น้อย และชาวบ้านส่วนมากก็มักจะตื่นเต้นกับการเข้ามาทำงานเพื่อหาแนวทางแก้ไขปัญหาของชาวบ้านจากบุคคลหรือหน่วยงานภายนอก แต่กระนั้น ชาวบ้านก็มักจะไม่ค่อยมีเวลามากนัก การดำเนินการกระบวนการวิจัยจึงต้องเป็นไปอย่างกระชับ เพราะยิ่งกระบวนการทอดออกยาวมากเท่าใด การมีส่วนร่วมของชาวบ้านก็จะลดลงไปตามส่วนเท่านั้น นอกเหนือไปจากนี้แล้ว การจัดเวทีที่ง่ายต่อความเข้าใจและสะท้อนความต้องการของประชาชนที่มีบรรยากาศสบาย ๆ หรือการศึกษา

ชุมชนประกอบ ยังจะช่วยให้คณะผู้วิจัยได้รับข้อมูลที่กว้างขวางมากขึ้น และบางกรณีจะช่วยให้คณะนักวิจัยสามารถสร้างคำถามที่แหลมคมต่อการกำหนดปัญหาของการวิจัยได้ อีกประการหนึ่ง การขาดความชัดเจนในประเด็นที่ต้องการนำเสนอเพื่อพัฒนาหรือแก้ไขปัญหา รวมทั้งการขาดความต่อเนื่องในการมีส่วนร่วมวิจัยของชาวบ้าน ยังอาจส่งผลให้เกิดพฤติกรรมชาวบ้านติดตามผู้นำชุมชน หรือชาวบ้านส่วนใหญ่ในแบบ “ว่ายังไงก็ว่าตามกัน” ซึ่งบางกรณีผู้นำชุมชนอาจขาดความเป็นกลางหรือมีแนวโน้มฝักใฝ่ฝ่ายการเมือง กระทั่งส่งผลให้ตัวชาวบ้านตกเป็นเครื่องมือของกลุ่มผลประโยชน์ และการตัดสินใจของชาวบ้าน สร้างความชอบธรรมให้แก่การดำเนินกิจกรรม/โครงการพัฒนาของภาครัฐ

2. ระยะดำเนินการวิจัย (research phase) ประกอบด้วยขั้นตอน ดังนี้

2.1 การศึกษาและวิเคราะห์ปัญหาชุมชน (problem identification and diagnosis) ในขั้นนี้ เน้นการศึกษาวิเคราะห์ชุมชนและการให้การศึกษาแก่ชุมชน (community education participation) โดยเน้นไปที่กระบวนการเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติ โดยวิธีการจะใช้การอภิปรายถกปัญหา (dialogue) เพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกับชาวบ้าน ทั้งที่เป็นการสนทนาแลกเปลี่ยนระดับบุคคลและระดับกลุ่มบุคคล เพื่อเป็นการประเมินปัญหาและความต้องการของชุมชน (need assessment) พร้อมไปกับการประเมินความเป็นไปได้ในด้านทรัพยากร (resource assessment) ที่มีอยู่ในชุมชน ทั้งที่เป็นทรัพยากรมนุษย์ โดยเฉพาะภูมิปัญญาท้องถิ่น และทรัพยากรธรรมชาติเพื่อที่จะนำทรัพยากรมาใช้ในการกำหนดแผนเพื่อการจัดโครงการต่อไป

2.2 การพิจารณาความเหมาะสมและความเป็นไปได้ของโครงการ (project appraisal and identification) เมื่อมีการวิเคราะห์โครงการโดยการประเมินความต้องการของชุมชน หาแนวทางในการแก้ไขปัญหาที่ในความเป็นจริงมักจะมีหลายแนวทาง ชาวบ้านและนักวิจัยจะต้องพิจารณาร่วมกันว่าวิธีการแก้ไขปัญหาใดที่เหมาะสมกับท้องที่ หรือมีความเป็นไปได้ โดยชาวบ้านควรมีบทบาทหลักเข้ามีส่วนร่วมให้มากยิ่งขึ้น และกำหนดโครงการหรือกิจกรรมที่จะดำเนินการ

2.3 การกำหนดแผนงานโครงการและการจัดการ (phase) กิจกรรม ในช่วงนี้จะเป็นกระบวนการตัดสินใจร่วมกันเพื่อคัดเลือกโครงการและกิจกรรมที่จะต้องดำเนินการ ดังนั้น เพื่อความมั่นใจว่าโครงการที่ได้รับการคัดเลือก เป็นโครงการและกิจกรรมที่ต้องดำเนินการ ดังนั้น หลังจากที่ผ่านขั้นตอนการศึกษาและวิเคราะห์ปัญหาชุมชนมาแล้ว ผู้วิจัยควรจะต้องใช้วิธีการกระตุ้นให้ชาวบ้านมีบทบาทหลักในการแก้ไขปัญหา การกำหนดโครงการและกิจกรรมที่จะดำเนินการ

2.4 การปฏิบัติตามโครงการ (implementation phase) เป็นขั้นตอนที่สำคัญอีกขั้นตอนหนึ่ง โดยคำถามที่ผู้วิจัยจะต้องใช้ถามกันในกลุ่มหรือในคณะทำงานเพื่อการดำเนินการในขั้นนี้คือ ใคร ทำอะไร ที่ไหน เมื่อไร และอย่างไร

นอกจากนี้ปัญหาอุปสรรคที่อาจเกิดขึ้นในขั้นตอนนี้ โดยทั่วไปมักเป็นประเด็นการมีส่วนร่วมของชาวบ้านในกระบวนการวิจัย จากประสบการณ์ของผู้เขียนพบว่าความไม่สนใจเข้ามีส่วนร่วมของชาวบ้านจำนวนไม่น้อย นอกเหนือไปจากการขาดความรู้ความเข้าใจอันดีต่อกระบวนการและผลประโยชน์ของการทำวิจัยแล้ว ยังปรากฏด้วยว่า ชาวบ้านมักมองเห็นการวิจัยเป็นเรื่องทางเทคนิคที่ต้องอาศัยความรู้เชี่ยวชาญเฉพาะ และไม่เกี่ยวอะไรนักกับปากท้องที่จะต้องทำมาหากินเป็นประจำวัน ประกอบกับธรรมชาติของการวิจัยแบบนี้ที่มักไม่มีการจ่ายตอบแทนเป็นเงินให้แก่ผู้เข้าร่วมกิจกรรมการวิจัยด้วยแล้ว การมีส่วนร่วมในกระบวนการวางแผนการวิจัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการนำผลของการวิจัยไปสู่การปฏิบัติแล้วก็ยังห่างไกลจากบริบทชีวิตประจำวันของเขามากเกินไป การเข้าร่วมงานวิจัยของชาวบ้าน จึงเป็นไปโดยเน้นการรับฟังสิ่งที่ผู้วิจัย และนักพัฒนาพูดเป็นหลัก ผลสืบเนื่องประการต่อมาคือบุคคลที่สนใจเข้าร่วมกิจกรรมการวิจัยเชิงปฏิบัติการ ก็มักจะได้ชาวบ้านที่เป็นพวก “ชาประจำ” ที่มักอยู่ในวงชายอิทธิพล (sphere of influence) ของเจ้าหน้าที่ภาครัฐหรือการเมืองท้องถิ่น มาเข้าร่วมกิจกรรม และส่งผลให้สุดท้ายแล้ว ผลของการวิจัยเป็นสิ่งที่ช่วยสร้างความชอบธรรมให้แก่การดำเนินกิจกรรม/โครงการพัฒนาของภาครัฐดังที่ได้กล่าวไปแล้วข้างต้น

3. ระยะเวลาติดตามและประเมินผลโครงการ (monitoring and evaluation phase) เป็นขั้นตอนที่เกี่ยวกับการการวัดผลสำเร็จของโครงการ ซึ่งหากโครงการมีความสามารถดำเนินการได้อย่างเหมาะสมและอย่างต่อเนื่อง ก็อาจจะเป็นข้อพิสูจน์ถึงความไม่ประสบผลสำเร็จของโครงการได้ ในขั้นตอนนี้ โดยมากแล้วคณะผู้วิจัยจะร่วมกับชาวบ้านที่เป็นผู้ร่วมงานวิจัย ทำการตรวจสอบข้อมูลที่เป็นผลของการวิจัยว่าครบถ้วนถูกต้องหรือไม่ จากนั้นจะมีการจัดทำรายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ และจัดเวทีชาวบ้าน เพื่อนำเสนอผลการวิจัยเพื่อเรียนรู้ร่วมกันระหว่างคณะผู้วิจัยกับชุมชน รวมถึงการสานต่อให้ชาวบ้านนำผลของการวิจัยไปดำเนินการแก้ไขปัญหาหรือพัฒนาชุมชนต่อไป

อย่างไรก็ดี ระยะเวลาของการทำวิจัยและขั้นตอนของการทำวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมนั้น อาจมีความแตกต่างกันไปบ้างในรายละเอียด ซึ่งไม่ถือว่าเป็นเรื่องผิดหรือถูก หากแต่เป็นความเหมาะสมในบริบทของการดำเนินงานวิจัยที่อาจมีข้อจำกัดที่คณะผู้วิจัยจำเป็นต้องรวมกิจกรรมหลายกิจกรรมไว้ดำเนินการในคาบเวลาที่ใกล้เคียงกัน หรือเป็นความต้องการของชุมชนเองที่จะกระชับขั้นตอนของการดำเนินงานวิจัย เพื่อมิให้กระทบต่อการดำรงชีวิตประจำวัน ขั้นตอนการดำเนินการวิจัยจะสั้นหรือยาว มีรายละเอียดมากหรือน้อยเพียงใดจึงอาจจะไม่ใช่เรื่องใหญ่ หากแต่การมุ่งตอบสนองความต้องการและข้อจำกัดของชุมชน รวมถึงการทำให้ชุมชนได้มองเห็นปัญหาของตนเอง เกิดความต้องการอย่างแข็งขันและมุ่งมั่นมีส่วนร่วมทั้งในการปฏิบัติงานวิจัยและการนำผลของการวิจัยไปใช้เพื่อปรับปรุงชุมชนให้ดีขึ้นนั่นเองซึ่งนับเป็นเรื่องที่สำคัญมากกว่า

อนึ่งในขั้นตอนนี้ยังคงต้องอาศัยการมีความเข้าใจที่ถูกต้อง และการมีส่วนร่วมอย่างสร้างสรรค์และกระตือรือร้นของฝ่ายต่าง ๆ โดยเฉพาะชาวบ้านไม่น้อยไปกว่าขั้นตอนก่อนหน้า การมีความเข้าใจที่ถูกต้อง การสร้างช่องทางการตรวจสอบงานวิจัยและการมีเครื่องมือประเมินผลการวิจัยว่าประสบความสำเร็จมากน้อยเพียงใด มีปัญหาและอุปสรรคอย่างไรบ้างนี่เอง จะทำให้ทุกฝ่ายคาดหมายได้ว่า ผลลัพธ์ของการวิจัยจะปรากฏออกมาสอดคล้องกับความต้องการพัฒนาหรือสามารถใช้ได้กับการแก้ไขปัญหาอย่างตรงจุด และเข้าร่วมกระบวนการวิจัยอย่างต่อเนื่องและบังเกิดผลประโยชน์ในภาพรวม

สรุปความได้ว่าระเบียบวิธีการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเป็นระเบียบวิธีที่ไม่ยึดติดรูปแบบ ซึ่งโดยมากจะใช้วิธีเดียวกันกับวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ แต่การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมมีขั้นตอนมากกว่างานวิจัยเชิงคุณภาพ ซึ่งมีการปฏิบัติการและกิจกรรมที่เพิ่มเข้ามา ตลอดจนการติดตามประเมินสถานการณ์และการปรับปรุงแก้ไขเพื่อให้เกิดความเหมาะสม การรวบรวมข้อมูลตั้งแต่การเข้าสนาม การสร้างความสัมพันธ์ การสังเกต การสัมภาษณ์ และการวิเคราะห์ เน้นการมีส่วนร่วมของฝ่ายประชาชน วิธีการทำได้หลายวิธี เช่น การตะล่อม (probe) การประชุมกลุ่ม การใช้ วัสดุทัศน การประชุมเชิงปฏิบัติการ การสัมมนา การสำรวจ การให้คำปรึกษา การทำแผนที่ของชุมชน การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก การสนทนากลุ่ม การอภิปราย ส่วนการที่จะได้ข้อมูลที่ต้องการโดยใช้วิธีการใดนั้น ต้องมีความกลมกลืนและขึ้นอยู่กับการตกลงร่วมกันระหว่างนักวิจัยกับประชาชน ในชุมชน